

Ávddábágo

Vuonarijkan la miján akta álgoálmuk, sáme álmuk, ja sáme pasientajn la riehta avtaárvvusasj varresvuoda- ja huksodievnastusájda sæmme láhkáj degu álmuk ietján.

ILO-konvensjåvnnå nr. 169 art. 25 milta galggi álgoálmuga ietja varresvuoda dievnastusájt hábbmit ja tjadádit, váj álgoálmugijn la nav alla fusalasj ja mentála varresvuoda dille gå vejulasj.

Sáme álmuk la ábbálettjat oadtjum ietjasa sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj dárbojt gábtjádum dábasasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj baktu. Árvvedahhte giehtadallap moadda sáme pasientajt mijá skihppijviesojn juohkka ájnna bieje. Moaddi dav dahkap váni diehtemis pasiennta l sábme, ja ienemus bále giehtadallap dajt váni diehtten liehkemis daj hásstalusáj gáktuj ma sáme pasientajn soajtti liehket gå mijá lusi báhti.

Fállat “pasienta varresvuoda dievnastusáv” sáme álmugij merkaj varresvuoda bargge hæhttu diehtet nuohkásav sáme giela ja kultuvra gáktuj ja jut fáladagá sisadno ja organiserim la sáme pasientajda hiebaduvvam.

Nasjonála varresvuoda- ja skihppijviessoplánan (2016–2019) oattjoj Varresvuoha Nuortta RHF dahkamussan várajda váldet strategalasj ávddánahttemav sierratjehppevarresvuodadievnastusájs sáme álmugij. Dát strategidjarappárttå la dan dahkamusá vásstádus, ja ávon lip gå dálla dáv rappártåv ávddånbuktep. Rappárttå dættot dievnastus galggá vuohkasamos láhkáj organisieriduvvat, jut miján galggi plána ma guoski dutkamij, máhtudaklápptimij, aktisasj barggugj ja dievnastusávddánahttemij, ja jut gájka ávddánahttem ja innovasjåvnnå galggá dáhpáduvvat sáme álmuga háldon.

Varresvuoha Nuortta la viehka dudálasj gå lip Sámedikkijn buoragit aktan barggam dájna dahkamusájn. Gijttep Sámedikkev, gájka guovlulasj varresvuoda vidnudagájt lándav miehtáj, suohkansuorge organisasjåvnnå (KS), sáme fáhka- ja dutkambirrasa, addneávdástiddijit, luohádusulmutijit ja iehtjádijit gudi li viehkedam dájna vuostasj strategalasj plánajn sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj sáme álmugij.

Gijttep Lars Theodor Kintel, Kintel AS, julevsáme jårggålime ávdås.

Strategiddjadokumænnta «Sierratjehppevarresvuoda dievnastusúsá sáme álmugij» giehtadaláduváj sierra ássjen biehtsemáno 22. bieje 2020 aktisasj guovlojgasskasasj AD-tjåhkanimen Varresvuoha Nuortta RHF, Varresvuoha Gassko-Vuodna RHF, Varresvuoha Alle RHF ja Varresvuoha Oarjje-Lulle RHF háldadusdirekteraj. Konklusjåvnnå AD-tjåhkanimes:

Varresvuohta Nuortta RHF, Varresvuohta Gassko-Vuodna RHF, Varresvuohta Alle RHF ja Varresvuohta Oarjje-Lulle RHF háldadusdirektera guorrasi jut strategiddjadokumænnta *Sierratjehppevarresvuoda dievnastususá sáme álm mugij* giehtadaláduvvá aktisasj stivrraássjen tjuovvovasj vuorodimij milta:

- a. Strategiddja lasedum kvalítiehttaj ja máhtudahkaj sierratjehppevarresvuoda dievnastusán álgon vuoroduvvá, lahka aktisasjbarggon vuodovarresvuoda dievnastusájn.
- b. Dagáduvvá nasjonála doajmmapládna mij guosská varresvuoda dievnastusájda sáme álm mugij.
- c. Guovloj varresvuohtavidnudagáj ávdåsvåsståduvá milta bierrí joarkket barggat sáme sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj badjåsasj organisierimijn. Modælla 1, udnåsj organsierimav ávddånahttet, oajvvaduvvá.

Såvvpap jasska ja avtaårvvusasj varresvuoda dievnastusåv sáme álm mugij.

Bådåddjo, 2020 biehtsemåno

Cecilie Daae
háldadusdirekterra

Geir Tollåli
fåhkadirekterra

Sisadno

Ávddábágo.....	2
Sisadno.....	4
Ordliste/forkortelser – Báhkolissta/oanedime.....	6
Tjoahkkájgæsos.....	7
1. Álggo	9
1.1 Duogásj.....	9
1.2 Guoskavasj dokumenta	10
1.3 Sáme pasientaj riektá.....	10
1.4 Dahkamus.....	11
1.5 Mandáhtta	12
1.6 Badjásasj ulmme.....	13
1.7 Prosjevta organisierim	13
1.7.1 Gáktu lip prosjevtajn barggam.....	15
1.7.2 Addnij oassálasstem	15
2. Sáme álmuga varresvuoda- ja iellemdille – mav uddni diehtep?.....	16
2.1 Álggo.....	16
2.2 Addnij dárbo.....	18
2.3 Psykalasj varresvuhta	20
2.3.1 Máná ja nuorra állessjattuga	20
2.3.2 Vahágahttem ja ráhtsatjime.....	21
2.3.3 Iesjsármim	22
2.4 Somatihkka	23
2.5 Geriatriiddja.....	24
2.6 Hæhkkamedisijnna ja AMK.....	25
3. Udnásj sierratjiehppevarresvuoda dievnastusá sámijda	27
3.1 Varresvuhta Nuortta.....	27
3.1.1 Finnmárko skihppijviesso	28
3.2 Varresvuhta Gassko-Vuodna	34
3.3 Varresvuhta Oarjje-Lulle.....	34
3.4 Varresvuhta Alle.....	35
3.5 Aktisasjbarggosjiehtadusá.....	36

3.5.1	Aktisasj barggo sierratjehppevarresvuoda dievnastusá ja Sámedikke gaskan	36
3.5.2	Aktisasj barggo guovloj varresvuoda vidnudagáj gaskan	36
3.5.3	Aktisasj barggo suohkanvarresvuoda dievnastusá ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusá gaskan	37
3.5.4	Aktisasj barggo rijkkarájáj gaskan	37
4.	Strategiddja boahhteájge sierratjehppevarresvuoda dievnastusájda sáme álm mugij	38
5.	Dájma ma máhtti buoredit sierratjehppevarresvuoda dievnastusájta sáme álm mugij	40
5.1	Guoradallat sáme sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj badjásasj organisierimav – modella oajvvadusá	40
5.1.1	Modælla 1: Nullamodælla – udnásj organisierimav ávddánahttet.....	41
5.1.2	Modælla 2: Sáme klinihkka HF – njuolgga Varresvuolta Nuortta RHF vuolen	42
5.1.3	Modælla 3: Aktisasj varresvuoda vidnudahka – Helse Sápmi HF	43
5.1.4	Modælla 4: Stáhtavidnudahka – Helse Sápmi SF	43
5.1.5	Gáktu prosjæktajuogos árvustallá iesjengega modellajt	44
5.2	Nasjonála doajmmapládna sáme varresvuoda dievnastusájda mij guosská suohkan- ja sierratjehppevarresvuoda dievnastussaj	46
5.3	Sihkarasstet kvalitehtav ja máhtudagáv sierratjehppevarresvuoda dievnastusán.....	47
5.3.1	Sihkarasstet kvalitehtav ja ávddánahttet máhtudagájta sáme giela ja kultuvra birra sierratjehppevarresvuoda dievnastusán.....	47
5.3.2	Sáme klinihkav nannit ja ávddánahttet.....	50
5.3.3	Sáme dálkkumdievnastusáv ávddánahttet nasjonála fáldahkan fáldagáj nuortta-, julev- ja oarjjelsáme giellaj.....	52
5.3.4	Ásadiit sáme fáhka- ja addneværmádagájta guovlo ja rijka dásen	52
5.3.5	Sáme varresvuoda juohkusijta álgadiit.....	54
6.	Láhpadiibe.....	57
7.	Referánsa.....	58
8.	Tjuovos 1: Sáme klinihka visjávnná ja ávddánahttemdájma	63

Ordliste/forkortelser – Báhkolissta/oanedime

AMK	Akuttmedisinsk kommunikasjonsentral
BUP	Barne- og ungdomspsykiatrisk poliklinikk
DPS	Distriktpsikiatrisk senter
FoU	Forskning og utvikling (Dutkam ja ávddanahttem, DjÅ)
HF	Helseforetak (Varresvuohtavidnudahka)
HOD	Helse- og omsorgsdepartementet (Varresvuohta- ja hüksodepartemænnta)
LMS	Lærings- og mestrings-senter (Oahppam- ja bierggimguovdásj)
RHF	Regionalt helseforetak (Guovlo varresvuoda vidnudahka)
SAMINOR	Helse- og levekårsundersøkelsen i områder med samisk og norsk bosetning
SANKS	Samisk nasjonal kompetansetjeneste – psykisk helsevern og rus (SÁNAM)
SF	Statsforetak (Stáhta vidnudahka)

Tjoahkkájgæsos

Ulmme strategijain «Strategiasj ávdđánahttem sierratjehppevarresvuoda dievnastusájs sáme álm mugij” la dahkat badjásasj plánav dájmaj ma ávdedi avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme álm mugij riikkadásen. Avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusá merkaj sáme álm muk oadtju dievnastusfálaldagáv mij ij la ráddjidum geografidjas gielas jalik kultuvras. Pládna la návti tsieggidum:

Kapihtal 1 tjielggi duogátjav, mandáhtav, badjásasj ulmijt ja sáme pasientaj riektájt.

Kapihtal 2 gávvit sáme álm muga varresvuodav ja iellemdilev – mav diehtep uddni?

Stivrrimjuogos la gávnnam guhtta suorge gánná varresvuoda bargge hæhttuji sierraláhkáj gáhttit gielalasj ja kultuvralasj hiebadimev:

1. Máná ja nuorra állessjattuga psykalasj vájvij ja gárevselga vájvij
2. Vahágahttem ja ráhtsatjime
3. Iesjsármim ja dasi hihkalit
4. Somatihkka
5. Hæhkkamedisijnalasj dievnastusá
6. Geriatriddja

Kapihtal 3 gávvit udnásj sierratjehppevarresvuoda fálaldagáv sáme álm mugij

Kapihtal 4 gávvit gálm mma strategidja majt rádedip gá galggá sáme sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt ávdđánahttet:

1. Strategidja sáme sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj badjásasj organisierima hárráj.
2. Strategidja nasjonála doajmmapládnaj sáme varresvuoda dievnastusájda mij guosská sihke suohkan- ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusájda.
3. Strategidja gáktu nannit sierratjehppevarresvuoda dievnastusá kvalitiehtav ja máhtudagájt.
 - Nannit ja ávdđánahttet máhtudagájt sáme giela ja kultuvra birra sierratjehppevarresvuoda dievnastusán
 - Nannit ja ávdđánahttet Sáme klinihka ja SÁNAM:a nasjonála dájmajt
 - Ávdđánahttet sáme dálkkumdievnastusáv nasjonála fálaldahkan nuortta- oarjjel- ja julevsáme gielajda
 - Ásadit sáme fáhka- ja addnijværmádagájt guovlo ja lándá dásen
 - Álgadit sáme varresvuoda juohkusijt iesjgeŋga varresvuoda guovlojn

Kapihtal 5 gávvit oajvvadusájt gáktu buoredit sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme álm mugij.

Strategidjadokumænnta la dagádum prosjæktajuohkuis mandáhta milta ja dâhkkiduvvam stivrimjuohkuis. Guoradallam ja dâjma ma danna oajvvaduvvi li vuododum ávdep guoradallamij, dutkama, sáme árbbediedo, lágaj ja stáhta njuolgadusájt milta.

1. Álggo

1.1 Duogásj

Sáme álmuk la Vuona álgoálmuk. Sáme li læhkám álmuk sierra gielajn, æládusáj ja dábij ájggá juo ávdđál nasjonalstáhta ásaduvvin. Gå rájá mierreduvvin jagen 1751 sjaddin sáme álmugin nielje stáhtan: Vuonarijkká, Svierik, Suobma ja Ruossja (Sámedigge, ij tjuottjo makkir biejes). Álgoálmuk la dakkir álmuk mij la muhtem guovlon árrum ávdđál nasjonalstáhta ásaduvvin ja/jali guovllo koloniseriduváj (Suohkan- ja ádástuhttemdepartemænnta, 2013). Sáme guovlo árudagá li diedon rievddam ájgij tjadá, ja Sørrie ja Broderstad (2011) milta li viehka álos jáhtám sáme guovlojs stádajda. E gávnnu almulasj diedo guhtimusj la sábme, ja danen ep diede jur galla sáme Vuonan árru (Sønstebø, 2018). Láhko la aj dan duogen makkir kriteriha li vuodon, degu iesjdiededibme, vuostasgiella, sijddagiella ja/jali familljahistávrrá. Gå nasjonála regisstarijn ij diededuvá jus la sábme de ep heva diede sáme álmuga varresvuoda ja iellemdile birra Vuonan.

Buorre ja jasska guládallam pasienta ja giehtadalle gaskan la vuodulasj divna pasienntagiehtadallamin. Buorre ja jasska guládallam sisadná makta pasienta bessii ietjasa gielav adnet, valla aj jut sij gudi galggi viehkeidit dábdde kultuvrav.

Sáme giela ja kultuvra máhtudahka sierratjehppevarresvuoda dievnastusá fáhkabarggij ja mierrediddij gaskan vájllu, sierraláhkáj daj ásiin lándas gánná sáme li unneplágon álmugin. Vuonan dættoduváj dárbbu buorep varresvuoda- ja sosialdievnastusájs hiebaduvvam sáme álmugij 1980-lágo rájes. Danen nammaduváj ráddidusnammadus mij dagáj plánav varresvuoda- ja sosialdievnastusáj gáktuj sáme álmugij. VAT(NUO) 1995:6. (Sosial- ja varresvuoda departemænnta, 1995). Sáme fáhkaorganisasjávnná degu Sáme dáktársiebrre ja Sáme skihppijsujttársiebrre lidjin guovdátjin. Semináraj ja tjáhkanimij baktu varresvuoda oajválattjaj dá organisasjávnná vuojnusij buktin man edna máhtto vádnunij sáme varresvuoda gáktuj ja man hæjos riektá sáme pasientajn lidjin. Barggo VAT (NOU) 1995:6 vuojnusij buvtij guokta ássje: 1. Sáme álmugin ij lim hiebaduvvam ja avtaárvvusasj varresvuoda fáldahka gå buohtastahtij álmugijn ietján. 2. Ilá binná dutkam gávnnuj, ja navti ij diehtám nuohkásav sáme álmuga varresvuoda dile birra.

Rijkajgasskasattjat vuojnna lándá gánná stuoráp oasse álmugis li álgoálmuga degu Australia, USA, New Zealand ja Canada li guhkás jávsádam mij guosská fállat avtaárvvusasj varresvuoda dievnastusájt álgoálmugijda. Akta buojkulvis la Southcentral Foundation Alaskan, mij varresvuoda ásadus gánná álgoálmuga ietja li æjgáda. Southcentral Foundation fállá dievnastusájt 65 000 álgoálmugijda Alaskan, sihke guovdásj bájkijn ja daj álggolin (<https://www.southcentralfoundation.com>). Fáldahka ruhtaduvvá Amerika oajválattjajs. Sijá varresvuoda dievnastusá tjuovvu modellav *Nuka system of care* ja la sjaddam ávdđágávvån rijkajgasskasattjat gå addne li viehka dudálattja fáldagájn.

Avtaárvvusasj dievnastusfálaldahka la gá sij gudi varresvuoda dievnastusájt ánodei dajt oadtju vájku gánná árru, ruhtadille, sosiála stáhtus, áldar, sjiervve ja vájku makkir tjærddaj gulluji (NOU 2016:18 Vájmo giella). Dát rappárrttá vuolggá dassta jut nasjonála varresvuoda oajválattjaj duogen la jut sáme ássje bærrájgehtjaduvvi varresvuoda politihkalasj vuorodimijn, nasjonála plánajn ja strategijajn. Varresvuoha- ja huksodepartemænnta la vaddám Nuortta Varresvuoha RHF sierralágásj ávdásvásstádusáv váj sáme álmuk oadtju avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt. Nasjonála varresvuoda- ja skihppijviessoplánan (2016–2019) oattjoj Nuortta Varresvuoha RHF dahkamussan bærrájgæhttjat strategiasj ávddánimev sierratjehppevarresvuoda dievnastusájs sáme álmugij aktan gáhttit jut ietjá varresvuoda guovloj siegen barggá ja koordineri. Sáme álmuga dárbbu sierratjehppevarresvuoda dievnastusájs galggá nasjonála dásen váraida váldeduvvat ja máhtudagá sáme varresvuoda, giela ja kultuvra birra galggá gávnnut lándav miehtáj.

1.2 Guoskavasj dokumenta

Guoskavasj dokumenta ma li ájnna varresvuoda dievnastusájt gáktuj sáme álmugij:

- Nasjonála varresvuoda- ja skihppijviessopládna (2016–2019 ja 2020–2023)
- VAT (NOU) 2016:18 Vájmo giella
- Prinsihppadokumænnta tjáledum Sámedikke ja Nuortta Varresvuoha RHF (2018)
- Aktisasj barggosjehtadus Sámedikke ja Nuortta Varresvuoha RHF gaskan (2018)
- Mandáhtta mij guoská strategiasj ávddánahttemij sierratjehppevarresvuoda dievnastusájs sáme álmugij (2018)
- Guovlulasj ávddánahttempládna 2035 Varresvuoha Nuortta (2018)
- Sáme sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt ávddánahttem. (2019) Ássje 039/19 Sámedikke állestjáhkanibme.
- Sierratjehppevarresvuoda dievnastusá badjásasj organiserim sáme álmugij Vuonan. Guoradallam mav Sáme dáktársiebrre diŋnguj (2016)
- Rappárrttá barggojuohkuis Sáme varresvuoda párkka (2015)
- Prosjæktarappárrttá barggojuohkuis Sáme varresvuoda párkka (2013)
- Prosjæktarappárrttá badjásasj organiserim sáme varresvuoda dievnastusájs Finnmarko skihppijviesso HF (2019)

1.3 Sáme pasientaj riektá

Nasjonála varresvuoda oajválattja li vuonarijka lágaj ja álmukriektá milta tjanádum fállat avtaárvvusasj varresvuoda dievnastusájt sáme álmugij, ja bærrájgæhttjat jut sáme ássje ávdeduvvi varresvuoda politihkalasj vuorodimijn, nasjonála plánajn ja strategijajn.

Dát merkaj ávdásvásstediddje oajválattja hæhttuji tjielgadit ja árvustallat sáme pasientaj dárbojt ja riektájt ja daj stáhtusav ja hásstalusájt gá varresvuoda dievnastusájt

ávddánahtta. Dá vælloggisvuoda li Vuonarijkan sihke lánda ietjas lágaj milta, valla aj rijkajgasskasasj konvensjávna j baktu.

Lága ja badjásasj njuolgasas:

- ILO-konvensjávna nr. 169 art. 25
- AN:a tjielggidus álgoálmugij riektáj hárráj
- Pasiænnariektáláhka § 3-5.
- Sámeláhka § 3-5
- Varresvuoda vidnudakláhka § 35, 3.

ILO 169 vuollájtjállema baktu li vuona oajválattja dáhkkidam sámijn la sierralágásj sadje álgoálmugin. Navti li oajválattja ietjasa tjadnam dasi jut galggi dilev láhtjet váj sáme galggi bessat ietjasa kultuvrav ja sebrudagáv ietjasa vuogij milta ávddánahttet.

ILO-konvensjávna nr. 169 artihkal 25 milta galggi varresvuoda dievnastusá álgoálmugij vuoksuj hábbmiduvvat ja fáladuvvat álgoálmuga ietjas ávdásvásstádusá ja háldo duogen, váj álgoálmuga bessi niektit nav alla fusalasj ja mentála varresvuoda dásev gá ber vejulasj. Dát aj tjuovvu AN:a tjielggidusáv álgoálmugij vuoksuj, masi ráddidus la guorrasam. Uddni e gávnnu sierra autonávmmá sierratjehppevarresvuoda dievnastusá sáme álmugij. Sáme ássje galggi nav guhkás gá vejulattjat liehket oassen dábalasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusás.

Sáme pasientaj riektá li aj tjielggasit mierreduvvam vuona láhkamærrádusájn. Sámelága §3-5 vaddá pasientajda riektáv dievnastuvvat sámegiellaj aj gá siján la aktijvuolta almulasj varresvuoda ásadusáj. Dát riektá gávnnu aj Varresvuoda vidnudaklága §35, 3. lahtasin mij javllá guovllovarresvuoda guovdásj galggá bærrájgæhttjat jut juohkka ájnna pasienta riektá sámegiellav adnet sierratjehppevarresvuoda dievnastusán galggá várajda váldeduvvat, sámelága § 3-1 nr. 4 ja § 3-5 milta.

Vijddásappot la mierreduvvam pasiænnariektálága § 3-5 jut diedo pasientajda ja addnijda galggi sijá kultur- ja gielladuogátjij hiebaduvvat. Ietjas iednegiellaj bessat guládallat la ájnas jus sáme pasienta galggi oadtjot alla dáse dievnastusfálaldagáv. Jus galggá jasska dievnastusájt fállat de hæhttu buoragit guládallat. Nammadum lága ja konvensjávna li mijá oajvvaduvvam strategijaj ja dájmaj vuodon.

1.4 Dahkamus

Jagen 2015 biejjat ráddidus ávddán plánav sierratjehppevarresvuoda dievnastusá álles ja konkrehta ávddánahttema gáktuj Meld. St.11. Nasjonála varresvuoda- ja

skihppijviessopládna (2016–2019) baktu. Dan plána milta oattjoj Varresvuohta Nuortta dájht dahkamusájt barggodokumentan jagen 2017:

- Varresvuohta Nuortta RHF galggá sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme álm mugij strategalattjat ávddánahttet daj birástagáj ja ævtoj milta ma báhti ávddán Nasjonála varresvuoda- ja skihppijviessoplánan
- Oassen dássta galggá ásaduvvat prosjækta mij galggá tjielgadij vejulasjvuodajht áttjudi giellamáhtudagáv AMK-guovdátjijda mij gávnnu birra jánndurav, degu teknologijja baktu, ja gáktu lánda AMK-guovdátja máhtti aktan barggat váj dákkir giellamáhtudagáv áttjut.

Váj dáv dahkamusáv galgaj tjoavddet de Varresvuohta Nuortta RHF barggagádjij Sámedikke siegen. Aktisasj prinsihppadokumænnta dagáduváj mij de sjattaj vuodon barggaj ávddálijguovlluj sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj sáme álm mugij. Prinsihppadokumenta milta álgaduváj prosjækta «*Strategisk videreutvikling av spesialisthelsetjenester til den samiske befolkningen*» (*Strategalassj ávddánahttem sierratjehppevarresvuoda dievnastusájs sáme álm mugij*). Prosjevta mandáhtta tjáleduváj prosjæktaámastiddjes lahka aktisasjbarggon Sámedikkijn.

Nasjonála varresvuoda- ja skihppijviesso plána baktu gánná lij aj dahkamus Varresvuohta Nuorttaj de guovdásj oajválattja dáhkki sáme pasienta dárbaht sierratjehppevarresvuoda dievnastusáv mij ienebut la hiebaduvvam sáme giellaj, kultuvrraj ja sebrudakiellemij.

1.5 Mandáhtta

Strategalassj ja badjásassj pládna galggá dagáduvvat dájmaj ma ávdedi avtaárvvussassj sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme álm mugij rijka dásen, Nasjonála varresvuoda- ja skihppijviesoj birástagáj ja prinsihpaj milta. Prosjækta galggá nannit avtaárvvussassj sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme álm mugij, hiebaduvvam pasientaj giellalassj ja kultuvralassj duogátjij. Strategalassj ávddánahttem sierratjehppevarresvuoda dievnastusájs sáme álm mugij galggá dagáduvvat ietjá guovlulassj varresvuoda vidnudagáj siegen.

Prosjevtan galggi 6 konsepta tjielgaduvvat mandáhtta milta:

1. *Sáme fáhkkaulmutjij ja addnij siegen tjielgadij makkir dievnastusfálaldagá galggi giellalattjat ja kultuvralattjat hiebaduvvat, váj sáme pasienta galggi dágálassj fálaldagáv oadtjot.*
2. *Sierratjehppevarresvuoda dievnastusá fáhkkaulmutjij ja mierrediddij gaskan vádnu máhtudagá sáme giella ja kultuvra birra, sierraláhkáj daj ásiijn lándan gánná sáme li*

smáv oasse álles álmugis. Gåktu galggá sierratjehppevarresvuoda dievnastus nannit máhtudagáv sáme giela ja kultuvra birra rjika dásen?

- 3. Dálkkádievnastus, mij gullu Finnmárko skihppijviesso HF vuolláj, gåktu máhtta dát ávddánahteduvvat váj sjaddá nasjonála fáldaldahkan? Oassen dássta hæhttu aj guoradallat le gus vejulasj sáme giellamáhtudagájn AMK-guovdátjijn birra jánnurav, degu teknologija baktu, ja gåktu máhtti lánda AMK-guovdátja dájna aktan barggat.*
- 4. Uddni vádnuni sáme varresvuoda bargge sierratjehppevarresvuoda dievnastusán aj. Gåktu máhtta organisierit ja aktan barggat váj sáme fáhkatjehpe buoremus láhkáj máhtti ávkken liehket?*
- 5. SÁNAM (SANKS) modælla manna la nanos vuodo sáme giela birrasin, aktan dievnastusfáldaldagájn ja barggij sámev miehtáj, la buoragit doajmmam. Gå dálla ájggu sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt strategalattjat ávddánahttet, de hæhttu aj tjielgadi ja árvustallat SÁNAM rállav nasjonála máhtudakguovdátjijn gå ájggu dievnastusán rjika dásen nannit. Dáv hæhttu gehtjadit Sámi Dearvvašvuoda siida/ Samisk helsepark ávddánahttema aktijvuodan.*
- 6. Gåktu galggi sierratjehppevarresvuoda dievnastusá sáme álmugij organisieriduvvat rjika dásen ávddálijguovlluj?*

Prosjæktajuohkusa ávdásvásstádus la:

1. Tjielgadi nammadum konseptajt mandáhta milta.
2. Jáksát prosjevtá ulmijt mandáhta milta.
3. Prosjevtav pláni navti váj ávddán.
4. Bærrájgæhttjat prosjevtá guládallamav.
5. Hábbmit tjoahkkidum loahpparappártá oajvvadásáv.

1.6 Badjasasj ulmme

Dán bargu oajvveulmme la sihkarastet Vuona rjika sáme álmugij avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt. Avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt ækton la dievnastusfáldaldahka la hiebaduvvam pasienta gielasj ja kultuvralasj duogátjijn.

1.7 Prosjevtá organisierim

Varresvuolta Nuortta RHF ámas prosjevtav háldadusdirektera baktu. Vijdes stivrimjuogos la nammadum prinsihppadokumenta ja mandáhta milta. Stivrimjuogos nammadij prosjæktajuohkusav mij de la tjielgadimbargov dahkam.

Stivrrimjuogos:

Geir Tollåli	Stivrrimjuohkusa jádediddje, Varresvuolta Nuortta RHF
Inger Marit Eira-Åhren	Stivrrimjuohkusa nubbejadediddje, Snåasa suohkan
Mikkel Eskil Mikkelsen	Sámedigge
Else Marie Isaksen	Varresvuolta Nuortta RHF Guovlulasj addnenammadus
Astrid Eriksen	Sáme varresvuoda dutkama guovdásj
Siv Kvernmo	Sáme dáktársiebrre
Gunn Heatta	SÁNAM
Knut Even Lindsjörn	Varresvuolta Oarjje-Lulle RHF
Sigrid Aas	Varresvuolta Gassko RHF
Carina Mæland	Varresvuolta Alle RHF
Ann-Mari Jenssen	Konsernluhtádusulmusj
Sara Eira Gaup	Suohkansuorge organisasjávnná (KS)

Prosjæktajadedibme ja dájmadahka:

Tone Amundsen	Varresvuolta Nuortta RHF (prosjæktajadediddje)
Unn Hamran	Varresvuolta Nuortta RHF (prosjæktadoarjja)
Kari Bøckmann	Varresvuolta Nuortta RHF (prosjæktadoarjja)

Prosjæktajuogos

Tone Amundsen	Prosjæktajuohkusa jádediddje. Varresvuolta Nuortta RHF
Brita Næss	Varresvuolta Alle RHF
Camilla Holt Hasle	Varresvuolta Oarjje-Lulle RHF (Oslo universitietaskihppijviesso)
Sara Bransfjell	Varresvuolta Gassko RHF (Røros suohkan)
Ánne Lájla Westerfjell Kalstad	Varresvuolta Nuortta RHF (Røros suohkan)
Bodil Blix	Huksodutkam nuortta guovdásj, UiT Vuona arktalasj universitietta
Grethe Dunfjeld	Addnij ávdástiddje
Arnhild Somby	Sámedigge (Sáme klinihkka)
Kristine Grønmo	Sámedigge (Gárásjágå suohkan)
Knut Johnsen	Sámedigge (Sáme klinihkka)

1.7.1 Gåktu lip prosjevtajn barggam

Prosjæktajuogos la æjnvalam 14 tjåhkanimijda, 5 dåjs li læhkåm video baktu. Prosjæktajuohkusa vuostasj tjåhkanibme tjadåduvåj javllamáno 13. Biejve 2018 ja manemus tjåhkanibme lij guovvamáno 3. Biejve 2020. Prosjæktajuogos la bargostis mandåhta milta dahkam. Duodden tjielgadimbargguy li prosjæktajuohkusa åjrrasa viehkedom tevstaj, luovvim tjuolmajt, ja åhtsåm guoskavasj diedojt ja dutkamav.

1.7.2 Addnij oassålasstem

Addnij oassålasstem la læhkåm ållu guovdåtjin prosjevtan. Akta addnij åvdåstiddje la læhkåm prosjæktajuohkusin ja nubbe vas stivrrimjuohkusin.

2. Sáme álmuga varresvuoda- ja iellemdille – mav uddni diehtep?

2.1 Álggo

Gå galggá dahkat strategijav gáktu ávddánahttet sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme álmuga vuoksjuj de hæhttu álgget dajna majt diehtá dán álmuga birra.

Diehtep binnáv sáme álmuga varresvuoda ja iellemdile birra. Moadda sivá li dasi. Vuostatjin de ij la heva dutkadum dáj ássijj birra. Ja de li nágina guoradallamijs sáme guovlojn tjadáduvvam ilá smáv geográfalasj guovlojn ja ráddjidum tiemáj. Soajttá aj gássjel sáme respondentajt gávnnat dutkamij ja hásstaliddje l dutkat álmugav mij nav vijddát árru. Sáme álmuk la heterogena álmuk degu gájka ietjá almasjtjerda. Nælját sivva soajttá vádnuni dutke gejn la sáme kultur máhtto. Vidát tjielggidus gå dutkam vájllu soajttá liehket ij la læhkám vuorodum dan láhkáj aj váj ruhtadibme l vájllum. Låhpalasj hásstalus mij la gávviduvvam la jut sáme tjerdalasjuohta ja ájnegas ulmutja e nasjónála regisstarjida diededuvá. Navti ij besa regisstarijt adnet sámij varresvuodav dutkat. Tjoahkkájgæsos soajttá liehket dárba hip ienep ja buorep dutkamav váj máhttep javllat juojddá vissásit sáme álmuga varresvuodadile, hásstalusáj ja dievnastusano birra avtan álmugin.

Valla muhtem dutkam ja registardáhtá gal gávnnu. Mañemus jagijt li systemáhtalattjat vuorodam nannit ienep dutkamav dajna ulmijn jut galggá oadtjot luohtedahtte máhtudagáv sáme álmuga birra, danen li aj bohtám ienep dutkambargo sáme varresvuoda ja varresvuodadievnastusáj birra.

Dán álgon prosjæktajuogos vuostatjin gávvit lågojt Statistihkalasj guovdásjásadusás (SSB). Dan mañela biedjap ávddán gáktu sáme varresvuoda dutkam la ávddanam. Låhpan ávddán biedjap gáktu Kvernmo gávvit niellja oajvvehásstalusá majt hæhttu bærráj gæhttjat jus galggá alla kvalítiehta sierratjehppevarresvuoda dievnastus sáme álmugij (2014).

SSB rappártán «Samiske tall forteller 12» (2019), bohtá ávddán sáme árrumvidjura li rievddamin. Dán rappártán li definierim sáme guovllon da guovlo ma gulluji Sámedikke æládusdoarjjoárnigij vuolláj (STN-guovllo). Rappárttá vuonet STN-guovlon árrun suláj sæmme állo ulmutja 2011 rájes gitta 2017. Jagen 2017 de unnoj álmukláhko ednagit ja jagen 2018 de dát ájn tjielggasappo sjattaj. Dát dáhpáduváj gå binnep máná riegádi gå ulmutja jábmi ja ienep ulmutja jáhtáli ålgus farra gå sisi STN-guovlon.

Danen gå vájllup diedojt sámij varresvuoda ja skihpudagáj oabllo ma birra, de ålgaduváj Sáme varresvuoda dutkama guovdásj jagen 2001 UiT Vuona arktalasj universítiehta Institutt for samfunnsmedisin. Gå ålgaduváj de lij guovdátja ulmme fágajgasskasattjat dutkat moattekultuvralasj álmugav nuorttan, valla sierraláhkáj sáme álmugav dættodit. Oajvveulmme lij gávnnat makta li sieradusá sámij ja dáttjaj varresvuoda

gaskan. Dájna álgojn tjadádin varresvuoda- ja iellemdilleguoradallamijt guovlojn gánná sáme ja dáttja árru: SAMINOR (www.saminor.no) ja Nuorajvarresvuoda guoradallam Nuorttalij-Vuonan (UHNN) (https://de.uit.no/forskning/forskningsgrupper/sub?p_document_id=340946&sub_id=491829). Dássta lip oadtjum edna diedojt, dutkamav ja gaskostimev jagij nalluj ma vas li dán strategija oajvvadásj vuodon.

Guokta SAMINOR-guoradallama li tjadádum: SAMINOR 1 (2003–2004) ja SAMINOR 2 (2012–2014) epidemiolávgálasj dutkamijn masi gulluj gatjálvissjiemá ja antropometralasj ja biolávgálasj dáhtáj tjoahkkim. SAMINOR 1 ja 2 dagáduvvin nágin vissa suohkanijn moatte-tjerdalasj álmugijn ja la midjij vaddám nágin diedojt skihpudagáj oablloma, iellemdile ja iellemvuoge ja “viessum iellema” hásstalusá. SAMINOR 1 ja 2 suohkana ælla állu sæmme (guosská aj SAMINOR 2 vuostasj ja nuppe oassáj), sierraláhkáj SAMINOR 2 klinihka oasen lidjin dássju nágin gallegasj suohkana (tjoahkkáj 10). Danen ij la vejulasj generaliserit ávdep SAMINOR-guoradallamij báhtusijt álles álmugij Nuortta- ja Gasska-Vuodnaj. Dáj guoradallamij ájnnašamos gávnnaš dán kapihttalín ávdđán biejaduvvi.

Nuorajvarresvuoda guoradallam Nuorttalij-Vuonan (UHNN) lij birrusij 4800 sáme ja dáttja 10.-klássagij gájka nuorajskávlájs álles Nuorttalij-Vuonas jagijn 2003-2005 (83% vásstedin). Guoradallama tiemáj gaskan lidjin psykalasj ja fusalasj varresvuoha, áhpadussávdusá, iellemdille, tjerdalasj ja kultuvra dule, ávdđánahttem jnv. 10. Klássagij dáhtá de mañjela tjanáduvvin registardáhtájda Norsk pasientregister, trygderegisteret (FD-trygd) ja Norsk utdanningsregister (NUDB). Nágin oajvvegávnnaš ávdđán biejaduvvi kapihttalín 2.3.1.

Kvernmo (2014) milta li niellja oajvvehásstalusá gá galggá sihkarasstet alla kvalitehtav sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj sáme álmugij:

- Sáme vijddát árru ja gá stádajda jáhtáli de la guhkke bessat giehtadallamfálaldagájda sierratjehppevarresvuoda dievnastusán sis-Finnmárkon
- Sáme giella- ja kulturmáhtudagá li moatten dásen sihken vuodovarresvuoda dievnastusán ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusán, sierraláhkáj ieme sáme guovloj álggolin.
- Sáme gielak bargge vádnuni, sierraláhkáj ieme sáme guovlo álggolin
- Vájllu dutkam mij guosská dábálasj ávdđánahttemij, mánáj ja nuoraj skihpudagájda, varresvuoda dievnastusáj adnuj ja hiebadahstedum dievnastusáj dárboj hárráj sáme álmugin

Váj valjesvuolta ávdđán boahtá ja buorebut gávvit de hæhttu boahhteájge dutkam guoskat vijddásap geográfalasj guovlojt. Sáme varresvuoda dutkama guovdásj dættot varresvuoda dievnastusáj dutkam vájllu, sierraláhkáj mij guoská gáktu ja makta sáme pasienta varresvuoda dievnastusájt ávkástalli, vuohkasin gávnni ja buorren adni. Sierralágásj hásstalus mav dutke dálátjij li vuosedam, la jut sámezielak viesáda li binnep dudálattjat varresvuoda dievnastusfálaldagájñ gá álmuk ietján (Nystad, Melhus ja Lund 2006). Dárbañip ienep dutkamav váj dádjadip dájñ hásstalusájt ja navti bessap varresvuoda dievnastusájt buorebut hiebadahhtet sáme álmugij, sihke giela ja kultuvra hárráj.

2.2 Addnij dárbo

Addnij ávdástiddje Inga Karlsen ja Nordlánda skihppijvieso háldadusdirekterra Paul Martin Strand. Karlsen la sáme pasientaj riektáj ávdás vissjalit rahtjam ja oattjoj Varresvuolta Nuortas addnijbálkkáv jagen 2019.

«Mij guoská varresvuoda fálaldahkaj sáme álmugij, de ij la sáhka dássádusás, ájñat avtaárvvusasjvuodas.»

Inga Karlsen, 2019

Gájka pasienta gejn la aktijvuolta varresvuoda dievnastusáj galggi bessat dájmalattjat sæbrrat ietjasa giehtadallamij (Nasjonála varresvuoda- ja skihppijviessopládna 2016–2019). Dat merkaj dille galggá látjeduvvat váj pasienta bessi ietjasa vásádusájt, ressursájt, kulturduogátjav ja máhtudagáv adnet gá galggi válljit ietjasa varresvuoda gáktuj.

Pasienta varresvuoda dievnastusá guovdásj ássje li bessat ietjas bágoj dilev tjielggit, bessat gájbbedit ja sávadit guoradallamav, giehtadallamav ja tjuovvolimev (Nasjonála varresvuoda- ja skihppijviessopládna 2016–2019). Sáme álmugin li hæhttum gierddat dárojduhttemav assimilerimijn, varresvuoda gássjelisvuodaj tjiehkam, ja vásedam dáttja stuorrasedrudahka ælla sijájt vieledam, farra badjelgæhttam. Addnij perspektijvas soajtti moadda sáme pasienta ballat vuoleduvvamis, hilgoduvvamis jali jut e gullen dagá gá subtsasti mij sidjij la ájnas ja mávsulasj. Sijá individuála ja aktisasj histávrrá diehti soajttá lássát la juojddá gájbbedit. Sáme pasienta aj soajtti ietjasa dássjen dábdđát gá ietja e állu viehkediddjev dádjadi ja/jali viehkediddje ij sijáj dilev dádjada. Sáme pasientajda gudi duodden e gulá jali li gieladime jali kognitijva doajmma l hieredum sjaddá ájn gássjelabbo áttjudit buorre vásádusájt varresvuoda dievnastusájs. Gá dábdudagájt láchppá de dat soajttá hieret sosiála iellemav ja dassta badján sjávot liehket, aktu árrot ja sosiála ærránibme, ma vat soajtti vájkkudit iesjgávváj, identitiehttaj ja iesjvieledibmáj (Solheim, 2011).

Vuona varresvuoda dievnastus ij la heva nahkam dádjadit sámijn la dárbbbo ietjas kulturduogátja milta vuosstáj váldeduvvat. Nágin guoradallam (Dunfjeld, 2006) vuosedij dáttja varresvuoda- ja sosialbargge álu válljiji dakkir strategijav váj juohkkahattjav sæmmi láhkáj giehtadalli. Navti e dárbahe pasienta/addne kultuvrav vieledit. Gá ienemus sáme bukti ja buoragit dárusti ja vuona stuorrasedrudagán viessu, dávk aj nanni sámevuodav vuojnemahttasin dahkat. Gávvidum la aj jut nágin sáme pasienta tjuovvu sæmmilágásjuoda strategijav ja e sidá subtsastit sáme li danen gá balli gáktu vuosstáj váldeduvvi (Dunfjeld & Møllersen, 2010).

Vuona varresvuoda dievnastus soajttá liehket dágálasj gá sáme pasientajn li varresvuoda vájve ma e gájbbeda hæhttuji vuosedit sáme ájadallamvuogev, árvojt jali iellemvuogev. Álkkes ja ráddjidum tjuolmaj bessi ietjasa identitiehtav ja iellemværdav tjiehkát, rádijt ja viehkev vuosstáj válldet ja iesj dajt ietjas iellemij hiebadit, varresvuoda dievnastusá dagá. Gá li guhkep jali alvvusap dile ma guoski álles iellemij, de sjaddá álu hástalussan viehkev vuosstáj válldet jus sáme giella ja kultuvrra e vieleduvá. Jus varresvuoda bargge vádnuni máhtudagájt sáme giella, kultuvra ja histávrrálasj traumaj birra de soajttá fálli rádijt ja viehkev ma sjaddi gássjela tjadádit sáme iellemvuoge diehti. Jus ij la jasska, jus i gielav jali ábbálettat dáv nuppev dádjada de soajttá varresvuoda bargge alvos dilijn e oattjo dárbulasj diedoijt pasienta varresvuoda dile birra.

Tjoahkkájgiesedum máhttep javllat vuona varresvuoda suorgen la edna diehtemahtesvuohtha sámij ja sijáj individuála ja aktisasj dárboj gáktuj mij guoská varresvuoda dievnastusáj hiebadibmáj. Sivvan dási soajttá liehket vádnuni diedo sáme giella kultuvra birra, valla aj gáktu varresvuoda fálddagáv hiebadit váj sáme pasiennta dábdđá ietjas jasska ietjas dárbojt ja sávadusájt ávdđán buktet. Jáhkám li sæmmilágásj dievnastusá merkaj avtaárvvusasj dievnastusá, valla addnij vuojnos e dievnastusá máhte

liehket avtaárvvusattja jus bargge e diehtten dagá gáktu kultuvrra, histávrrá ja giella vájkkut guládallamij ja aktan doajmmamij.

2.3 Psykalasj varresvuohta

2.3.1 Máná ja nuorra állessjattuga

Sáme mánáj varresvuoda birra ij gávnnu nav edna dutkam, valla guokta stuorra guoradallama sámé nuoraj varresvuoda birra li tjadáduvvam. Dá guoradallama vuosedi e gávnnu heva sieradusá, jus ávvánis, sámé ja dáttja mánáj ja nuoraj psykalasj ja fysalásj varresvuoda gaskan. Ajtu vuojnna ájnas sieradusájt sámij gaskan, degu sjierve ja geográfalasj guovloj hárráj.

Sáme nuoraj psykalasj gássjelisvuoda li tjanádum sihke ábbálasj ja kultuvralasj faktávráida. Sáme næjtso ja nuora gudi árru sámé guovdásj guovloj álggolin ienemusát vájvástuvvi. Vuojnna nanos tjerdalasj identitiehhta soajttá nievres láhkáj vájkkut psykalasj varresvuohtaj, dav máhtta tjielggit navti jut sámé nuora nanos tjerdalasj identitiehtajn aj ienebut tjerdalasj badjelgæhttamav vasedi (Kvernmo, 2014). Sáme nuora aj diededi sij vasedi ienep givsedimev ja badjelgæhttamav gå dáttja nuora (Bals, Turi, Skre, & Kvernmo, 2010). Nievres vájkkudusá vasedum badjelgæhttamis li duola degu gå dábddu ahte ij vuojnna, álggolin la, aktu, ietjálágásjuodav, skámov ja iebdesvuodav (Eliassen, Braaten, Melhus, Hansen, & Broderstad, 2012). Assimilasjávnná ja kultuvralasj ieredibme aj nievres láhkáj psykalasj varresvuohtaj vájkkut. Sæmme bále diehtep sámé giellatjehpudahka ja kultuvralasj dájmaj oassálasstem suoddji balo ja depresjávnná vuosstij (Bals et al., 2010; Bals, Turi, Skre, & Kvernmo, 2011; Siv Kvernmo & Heyerdahl, 2003).

Gå álgoálmuga psykalattjat rahtji ja ietjasa sármij de la álu sáhka moatte sivájs. Muhtem aktisaj ássje ma ávddán biejaduvvi li gáktu la álgoálmugin viessot, álgoálmugij boahteájgge ja iehpesihkarvuohta jus bæssá viessot degu agev la dahkam dálusj álgoálmukæládusájn degu ællobarggo. Ællobargge diededi sidjij li æládusrijdo, riektárijdo iellemlájbbáj ja guohtomednamijda lássá noaden mij guosská varresvuohtaj, ruhtadilláj ja sebrudahkaj. Dædda iellemvuoge gáktuj la moaddásijda viehka lássá, ja moadda nuora massi jáhkov boahteájggáj. (Møllersen, Stordahl, Tørres, & Eira-Åhrèn, 2016, Stoor, 2016).

Suoddjimfaktávrá – psykalasj varresvuohta	Riska faktávrá – psykalasj varresvuohta
<ul style="list-style-type: none"> - famillja doarjjan bajássjattadijn - sámé ieneplågoguvlon bajássjaddam - læstadiána tjoaggulvis suoddji juhkama vuosstij - nanos sosiála værmástagá - tjerdalasj identitiehttaguoradallam 	<ul style="list-style-type: none"> - unneplágon bajássjaddam - marginaliserim - assimilierim ja kultuvralasj ærránibme - badjelgæhttam - læstadiánrijda gullut gå la sáhka ráhtsatjimij birra

- buorre mielak sebradahttemij ja buoragit rijbbá	- vahágahttem
- buorre iesjgávvá	- familljarijdo
- sámegiela buktá ja kultuvralasj dájmaida sæbrá	

Tabælla la tjoahkkájgæsos tjuovvovasj dutkamis:

Bals et al. 2010; Bals, Turi, Skre, et al., 2011; Bals, Turi, Vittersø, Skre, & Kvernmo, 2011; S Kvernmo & Heyerdahl, 1998; Siv Kvernmo & Heyerdahl, 2004; Spein, Sexton, & Kvernmo, 2007; Eriksen, 2015, 2017.

2.3.2 Vahágahttem ja ráhtsatjime

Værálda varresvuoda organisasjávnná la ávdedam vahágahttemav ja ráhtsatjimijit globála álmukvarresvuoda gássjelisvuohan mij máhtta ednagit vájkkudit varresvuohatj ja iellemkvalitiethtaj (Mikton, Butchart, Dahlberg, & Krug, 2016).

Guoradallama Vuonarijka vuosedi Vuonan li aj vahágahttem ja ráhtsatjime duodala sebrudak- ja álmukvarresvuoda gássjelisvuoha mij guosská stuorra oassáj álmugis (Thoresen & Hjemdal, 2014). Danen la vahágahttemav binnedit ájnas sebrudakásse.

Vuona guoradallama vahágahttema ja ráhtsatjimij birra e iereda álmukjuohkusij gaskan. Danen ep diede álov dáj vidjurij birra sámij gaskan Vuonan. Sæmme bále vuonet rikajgasskasasj dutkam jut dát hástalus vuojnet la ienep dábalasj álmooálmugij gaskan. Álgoálmuga Ruonáednamin, USA:n ja Canadan diededi sijáj gaskan li ienep ráhtsatjime ja vahágahttem gå ienep láhkoálmugijn buhtastahtta (Brzozowski Jodi-Anne, 2006; Curtis, Larsen, Helweg-Larsen, & Bjerregaard, 2002; Pedersen, 2013). Gávnnu dássju akta populasjávnnáguoradallam vahágahttema ja ráhtsatjimij birra same állessjattugin gáktuj Vuonan (Eriksen, Hansen, Javo, & Schei, 2015). Dutkam mij ávddán biejaduvvá tjuovvu Eriksen et al., 2015 artihkkalav ja dáktárgrádabargov «Breaking the silence» Interpersonal violence and health among Sami and non-Sami - a population-based study in Mid- and Northern Norway» (Eriksen, 2017). Dáhtávuodo la viettjadum varresvuoda- ja ielldilleguoradallamis guovlojn same ja dáttja árruj, SAMINOR 2. Gávnnin vahágahttema ja ráhtsatjime li alvos sebrudaktjoalmmen aj sámij gaskan Vuonan. Same respondentia diededin ienep vahágahttem lij sámij gaskan, ietján gå ráhtsatjime álmáj gaskan, danna ællim tjerdalasj ieridisá (Eriksen, 2017). Vijddásappot vuosedij guoradallam jut la nanos aktijvuoha jus la mánnán vahágahteduvvam ja psykalasj varresvuoda vájvij állessjattugin, sihke sámij ja dáttjaj gaskan Vuonan. Sij gudi diededit mánnán lidjin tsábmedum jali ráhtsatjuvvam mánnán lidjin gálmma gierde ienep riska psykalasj varresvuoda vájvijda gå buhtastahtta sijáj gudi ælla tsábmeduvvam jalik ráhtsatjuvvam mánnán. Gávnnuj aj nanos aktijvuoha tsábbmema gaskan mánnán ja kronisk vájvij állessjattugin. Dát aktijvuoha ij lim sæmme tjielgas same álmáj gaskan (Eriksen, 2017).

Eriksen bargostis konkluderij sosioekonomalásj ja demográfalasj faktávrrá dássju muhtem mudduj tjielggiji tjerdalásj ieridisájt vahágahttema ja ráhtsatjimij gáktuj. Danen ep állu diede manen li sieradusá tjerdaj gaskan mij guosská vahágahttemij ja ráhtsatjimijda sámij ja dáttjaj gaskan Vuonan (Eriksen, 2017).

2.3.3 Iesjsármim

Ábbálattjat la ienep iesjsármim arktalásj guovlojn gá buohtastahtá álm mugijn ietján. Sáme álm muga gáktuj e gávnnu varás lågo iesjsármim gáktuj. Guoradallam mij regisstarijt gehtjadij vuosedij Nuorttalij-Vuona sámij gaskan ájggudagán 1970–1998 lidjin ienep iesjsármim gá álm mugin ietján. Sierraláhkáj nuorra sáme báhtja/álm má (15-24 jage) ietjasa sármimij (53/100 000), ja dav máhtá ihkap tjielggit guovdásj sáme guovlojn lij cluster edna iesjsármimij 1980-lågon (Silviken et al, 2006). Jut nuorra álm má ietjasa sármimij la aktisasj dábdomærkká álles arktalásj guovlluj.

Mij guosská gæhttalit ietjas sármmit de la vehi ietjálágásj. Guoradallam 1990-lågo gassko rájes gávna j sáme ettin gæhttjala ietjasa sármmit ienebut gá nuorra nuorttalijvuonan ietján, madi sáme 10.-klássaga diededi ienebu sijá j li gæhttjalam ietjasa sármmit gá dáttja nuora (Reigstad & Kvernmo, 2017; Silviken & Kvernmo, 2007). Lahka fuolke ietjas sármim vuo jnet la akta dajs riska faktávrrá j mij ierit sáme ja dáttja nuorajt ja mij la aj tjanádum dasi jut ies j la gæhttjalam ietjas sármmit. SÁNAM:a klinihkalásj vuo jno dálla, aktan dutkam svieriga bieles, la jut iesjsármimájádusá ja -gæhttjalime li dábalattja sáme álm muga gaskan, ja de sierraláhkáj nuoraj ja nuorra állessjattugij gaskan. UNGT-guoradallam jagijs 2003-2005 vuosedij vájku iesjsármim dago ja ietjas vahágahttet álu nuorravuodan dáhpáduvvá, de dássju unna oasásj psykalattjat rahtjá nuorra állessjattuk álldarin (Eckhoff, Sør vold & Kvernmo, 2019).

Iesjsármim gássjelisvuohta la álm mukvarresvuohta gássjelisvuohta sáme sebrudagán, ja danen li moadda lagámusá báhtsám iesjsármim maŋjela. Dát juogos juorra de vuo jnu Sámen ja arktalásj guovlojn ábbálattjat. Uddni diehtep ilá binnáv gáktu dáj lagámusáj dille l maŋjel gá li báhtsám.

SÁNAM jádet dutkamprosjevtav «Stories about life and death – Exploring the bereaved person's narratives as a way to understand suicide among young Sámi men». Prosjevta ulmme la dádjadit manen nuorra sáme álm má iesjsármim is jábmi.

Ietján gá dákkir ájnegis prosjevta majt SÁNAM jádet, de ij gávnnu makkirak badjásasj pládna gáktu iesjsármimij hieredit sámij gaskan Vuonan jali Sámen ábbálattjat. Nasjonála doajmmaplána iesjsármim ja iesj vahágahttema vuoksju j ælla heva berustam sáme álm mugis. Danen la dárbbu rijkajgasskasasj pládnaj álles Sábmáj gáktu iesjsármimij hieredit (Silviken, 2011). Dát lij akta sivá j gá SÁNAM aktan Sámerádij barggagá dij «Pládna gáktu hieredit iesjsármimij sámij gaskan Vuonan, Svierigin ja Suoman» (Stoor, 2016). Pládna la gárves.

Ajtu dárbaHIP diehtet ienebut jus galggá buktet avtaárvvusasj giehtadallamfálaldagáv ásadit ja buorebut tjuovvolit sijájt gudi iesjsármimájádusáj vájvástuvvi ja sijájt gudi báhtsi. DárbaHIP aj ienebut diehtet jus galggap nahkat ávddánahttet hierediddje dájmajt ma li kultuvrraj hiebadum navti váj binnedip iesjsármimgássjelisvuodajt Sámen.

2.4 Somatihkka

Muhtem tjielgadime ártihkkal mij almoduváj The Lancet magasijnan jagen 2016 vuoset værállda álgoálmugijn la nievrep somahtalasj varresvuolta gå ienepláhkóálmugijn ([https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(16\)00345-7/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(16)00345-7/fulltext)).

Álgoálmugij gaskan ienep njuoraj máná ja iedne jábmi, máná li låsep, állessjattuga li låsep, siján la binnep áhpadus ja ekonávmaLasj stáhtus. Guoradallam vuosedij STN-guovlojn Vuonan ienep njuorak máná jábmin ja ulmutja viessun oanebut gå ietjá guovlojn.

Ietjá guoradallama li vissa skihpudagájt gehtjadam. Muhtem guoradallam vuoset sámij gaskan ælla sæmmi álos gejda bárrédávdda njámmu ja ælla sæmmi álos gudi dassta jábmi gå buohtastahtá álmugijn ietján Vuonan, Svierigin, Suoman ja Ruossjan (Haldorsen & Tynes, 2007). Guoradallamin tjuodtju dábalasj sáme iellemvuohke la lassjes ja suoddji bárrédávda vuosttij.

Ællobarggij álmmaáj gaskan li gal ienep diehkko- ja dávtálvisvájve gå ietjá rumájbarggijn. Dát la ienebut tjielggam ájge milta. Riska duodalasj barggovahágahttemijs la aj alla (Daerga, 2017). Barggo stivrriduvvá arktalasj jábij milta, ja e gávnnu heva viehkkenævo gå jáhtál vijdes ja ávdas duobddagij tjadá. Riska fusalasj vájvij ja vahágahttemijda la alemus sidjij gudi álles ájge elujn barggi. (Møllersen, Stordahl, Tørres & Eira-Åhren, 2016).

SAMINOR-guoradallamin li gehtjadam sáme álmuga somahtalasj varresvuoda dilev. Tjoahkkájgæsos la dutkam vuoset moattekultuvralasj álmugin li ienep buojdes ulmutja (Tove Nystad, Melhus, Brustad, & Lund, 2010) ja ienep sámijn li tsáhkegæsádagá symptávma gå álmugin ietján (Eliassen, Graff-Iversen, Melhus, Løchen, & Broderstad, 2014). Ienep sáme álmmaáj aj diededi siján li báktjasa mielgan ja tjoajven gå buohtastahtá dáttjaj, ja ienep sáme nissuna diededin tjoajvve- ja vuollevejmo báktjasijt gå rivggoj gaskan (Eriksen, et al. 2016). Moattekultuvralasj álmugin ábbálattjat la stuoráp oasse álmugis gænna I diabetes 2. Sáme álmuk Tråmsån ja Nordlåndan la alemus dásijn, ienep gå moatte-tjerdalasj álmuk. Ábbálattjat gávnná tjielgga heterogena klinihkalasj gáváv mij guosská diabetes 2 vájviida (Naseribafrouei, Eliassen, Melhus, Svartberg, & Broderstad, 2018; Naseribafrouei, Eliassen, Melhus, Svartberg, & Broderstad, 2019). Gå buohtastahtá SAMINOR 1 ja SAMINOR 2 báhtusijt de bohtá ávddán bæjválasj suovastibme sáme álmugin la binnum lahkijn (Broderstad, Hansen,

Melhus, & Broderstad, 2019). Guoradallam vuoset aj sámij gaskan ælla sæmmi ålos gudi ruovdev vádnuni (Broderstad, Melhus, Brustad, & Lund, 2011).

2.5 Geriatriiddja

Ienemusájda la navti jut vuorastuvvat merkaj moadda rievddama, fusalasj, psykalasj ja kognitijva. Dán oasen rappártás la prosjæktajuogos válljim dættodit sáme pasientajt gudi demensav oadtju, gá sij li sierralágásj várnnahis juogos. Fálaldahka dán juohkusij gájbbet hiebadallamijt.

Varresvuoda dievnastusá vásedit guovtegielaga demensajn máhttsi ruopptot ietjasa mánnávuoda giellaj mañenagi gá skihpudahka ávddån (Pládna varresvuoda dievnastusájda vuorrasijda, Varresvuohta Nuortta 2019–2025).

Diehtep buorre guládallam la ækton gá galggá demensav tjielgadit ja diagnostiserit. Danen hæhttuji varresvuoda bargge diehtten liehket dálkkumdievnastusáj dárbojs. Vijddásappot birri válljit kognitijva testajt ma li pasiañntajuohkusij hiebaduvvam. Tjielgadimvædtsaga ma ælla gielalattjat ja kultuvralattjat hiebaduvvam, soajtti ilá állo ja/jali binná demensav diagnostiseriji sáme pasientajn ja navti soajttá tjuovvolibme ávddálijguovlluj vádnuni.

Norsk revidert Mini Mental Status Evaluering (MMSE-NR3) la standardiseridum tæssta mav adná gá tjielgat ja tjuovvol demensav ja ietja vuoññamskihpudagájt ma kognitijva dájmvav vájkkudi. Oassen «Demænsaplánas 2020» la MMSE-NR3 nuorttasáme giellaj hiebaduvvam. Luluj vuogas jus lij oarjjel- ja julevsáme giellaj aj járggáluvvam. Varresvuoda bargge galggi diehtet tæssta gávnnu ja oadtjot dágálasj åhpadimev gáktu dav adnet.

Ij val dæssju testaj baktu tjielgada ja diagnostiseri. Dementstjielgadime vuodon galggá snivva vájvvejttalibme. Váj tjielgadibme galggá vaddet buorre vuodov riehta diagnávssáj, de la viek ájnas jut ulmusj gev tjielgat ja suv lagámusá bessi adnet dav gielav mav ietja sihti, ja jut varresvuoda- ja hüksobargge adni tjielhpes dálkáv jus ietja e gielav buvte. Makta varresvuoda bargge bájke kultuvrav dábddi soajttá viek ájnas gá galggá dádjadit ja árvustallat gáktu ulmusj bæjvålasj iellemin doajmmá. Danen oajvvat prosjæktajuogos lahka aktisasj bargov sierratjehppevarresvuoda dievnastusá demenstjielgadime máhtudakbirrasij, bájkálasj suohkanvarresvuoda dievnastusá ja lagámusáj gaskan.

Vájku vuodovarresvuoda dievnastusá duogen la tjuovvolit ulmutjiit demensajn, de oajvvat Nasjonal faglig retningslinje om demens jut sáme gejt jáhkká gálgijdahttjám li tjielgaduvvi sierratjehppevarresvuoda dievnastusán «gá giella, åhpadusdásse ja/jali

kultuvrra hieret tjelgadimev vuodovarresvuoda dievnastusán» (Helsedirektoratet, 2017).

Uddni ælla suohkanijn ja skihppijviesojn geriatriiddja sierratjehpe dievnastusfálaldagá vuoras sámijda ma li sijá giellaj ja kultuvrraj hiebaduvvam. Pasientajda gejn la sámegiella iednegiellan, soajttá sámástit la ækton jut adná varresvuoda dievnastusfálaldagáv buorren jali ij. Gå varresvuoda bargge gudi e sámegiela buvte galggi viehkedit de soajttá sjaddi boasto diagnávsá ja giehtadallam.

2.6 Hæhkkamedisijnna ja AMK

Dahkamusá ma udnásj AMK-guovdátjijn dagáduvvi li tjanádum dájda njuolgadusájda: «Forskrift om medisinsk nødmeldetjeneste (kommunikasjonsberedskap i helsetjenesten)».

Medisijnna hiehtediededimdievnastusá njuolgadustjállaga milta álgaduvvin AMK-guovdátja dájna ulmijn:

«Varresvuoda dievnastusá guládallamgergasvuohta galggá sihkarasstet álmugij njuolgga aktijvuodav medisijnna tjehpij, aktan guládallamav skihppijviesoj ja varresvuoda dievnastusáj gaskan gå juojddá dáhpáduvvá skihppijviesoj álggolin. Vijddásappot galggá varresvuoda dievnastusá guládallamgergasvuohta liehket vædtsagin gå nágin dille gájbbet koordinerimav iesjgenge varresvuoda guovloj gaskan.»

Uddni e gávnnu systiema lánda AMK-guovdátjijn ma bærrággæhtti jut sámegiellamáhtudahka la sajenis. Dát soajttá liehket hástalussan hæhkka dilijn gå soajttá sjaddi boastodádjadusá ja guládallamvige danen gå ij buvte jalik dádjada sámegiela. Danen la ájnas gávnnat buorre tjoavddusijt ma sihkarassti sámegiela máhtudagájt birra jánndurav lánda AMK-guovdátjijn.

Vájku ij la formála systiebma lánda AMK-guovdátjijn mij sihkarasstá jut sámegiellamáhtudahka la sajenis, de la Finnmárko AMK-guovdátjijn nágin sámegiela bargge gejna válldi aktijvuodav dárbo milta. Dát álu doajmmá navti jut AMK-guovdásj biedjá ságastallamav sámegiela barggijda Gasska-Finnmárko ambulánsadievnastussaj. Gárásjågå ja Guovddagæjno ambulánsadievnastusán la mihtto jut agev galggá sámegiela bargon. Finnmárko skihppijvieso virggeannonsajn tjuodtju sámegiela buvte lului vuogas. Finnmárko skihppijviesso vaddá aj sámegiela barggijda funksjávnnáduottev bálkkán ietjasa sámegiela tjehpudagá diehti.¹ Dá li dájma ma máhtti vijddásappot ávdđánahteduvvat ja biejaduvvat formála systiebma man ulmme la buoredit sámegiela máhtudagájt varresvuoda dievnastusájn.

¹ Gálldo: Gasska – Finnmark ambulánsa dievnastusá ássudakjådediddje Are Nedrejord

Buojkulvis teknologiddjaj mij máhtta viehkken sihkarastet jut sámegeiela máhtudahka la sajenis gájka AMK-guovdátjijn lándan la «Rørosprosjektet». «Rørosprosjektet» la aktisasj barggopro sjækta Varresvuodadirektoráhta, St. Olavs Hospital ja Plassje (Røros) suohkana gaskan ja la nasjonála pilotprosjækta.

Prosjevta ulmme la ávddánahttet aktisasj bargov sierratjehppevarresvuoda dievnastusá ja suohkanvarresvuoda dievnastusá gaskan ja navti effektiviserit ressursaj anov. Ádá hæhkkabijlan mij la Plassjen (Rørosin) læhkám 2017 rájes li edna vædtsaga, sihke medisijnalasj vædtsaga ja ádá álkkádusteknologiddjaj. Hæhkkabijlan la robot-dáktár² fáron gut máhtta mannat siegen pasienta lusi guossáj. Robávtá tjadá bæssa pasiennta ja ambulánessabargge guládallat dáktárijn gut medisijnafágalattjat árvustallá.³ Dán aktijvuodan máhttep ájadallat dáktár máhtta liehket sámegeielak dáktár gut aj máhtta viehkken sihkarastet giellamáhtudagáv aj lánda AMK-guovdátjijn.

² Robot-dáktár: Rábávta baktu mij la hæhkkabijlan, bæssa pasiennta ja ambulánessabargge guládallat dáktárijn gut medisijnafágalattjat árvustallá.

³ Gálldo: <https://roros.kommune.no/aktuelt/rorosprosjektet-akuttbil-lofter-helsetilbudet-pa-roros/>

3. Udnásj sierratjehppevarresvuoda dievnastusá sámijda

Varresvuolta Nuortta RHF, Varresvuolta Gassko-Vuodna RHF, Varresvuolta Oarje-Lulle RHF ja Varresvuolta Alle RHF gájka galggi bærrájgæhttjat tjuovvolit ráddidusá dahkamusáv sierratjehppevarresvuoda dievnastusán, aktan sáme pasientaj gáktuj. Varresvuolta- ja huksodepartemænnta la vaddám Varresvuolta Nuorttaj RHF sierra badjásasj ávdásvásstádusáv ávdedit sierratjehppevarresvuoda dievnastusfálaldagáv sáme pasientajda. Danen gá ienemus sáme pasienta li Varresvuolta Nuortta RHF guovlon.

Dán kapihttalín galggap gávvidit udnásj sierratjehppevarresvuoda dievnastusfálaldagáv sámijda Vuonan, dasi gullu aj aktisasj barggosjiehtadusá ja aktisasj barggo sierratjehppevarresvuoda dievnastusá ja suohkana gaskan.

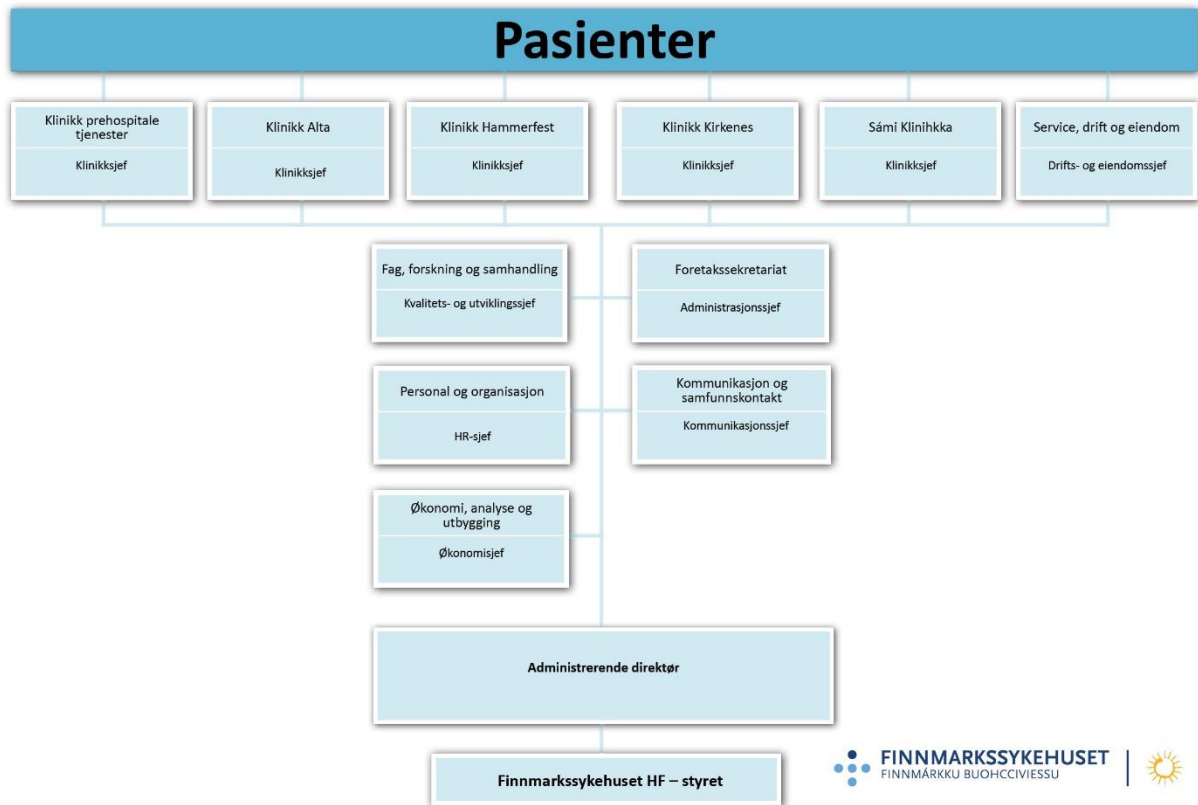
3.1 Varresvuolta Nuortta

Váj duodaj válldá ávdásvásstádusáv ávdedit sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sámijda buoremus láhkáj, de la Varresvuolta Nuortta RHF:

- Aktisasj barggosjiehtadusáv tjállám Sámedikkijn
- Ietjá varresvuoda vidnudagáj aktisasj barggov lihtudam
- Áttjudam ienep sámijt stivrajda Finnmárko skihppijvieson, Nuorttalij-Vuona universitiehta skihppijvieson, Nordlánda skihppijvieson ja Helgelátte skihppijvieson
- Sihkarasstet sáme ájrrasijt guovlo addnijnammadusán
- Ásadam sáme varresvuoda dievnastusáj rádevaddevirgev
- Ávdedam ja nannim sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme giela ja kultuvra gáktuj Sáme klinihka ja Finnmárko skihppijvieso baktu

3.1.1 Finnmárko skihppijviesso

Finnmárko skihppijvieso stivrra mierredij vuoratjismánon 2019 ásadit sierra sáme klinihkav. Dav dahkin váj tjielggasin dahká ietjasa ávdásvásstádusáv sáme varresvuoda dievnastusáj ávdås. Klinihka namma l Sáme klinihkka.

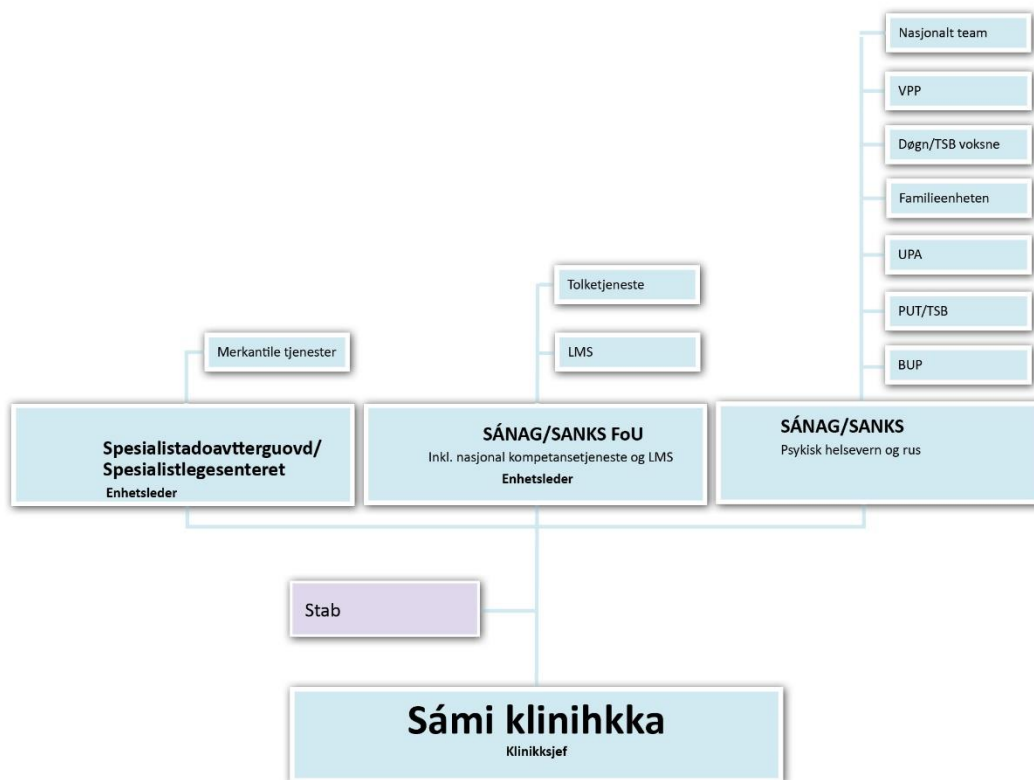

3.1.1.1 Sáme Klinihkka

«Vuojnneq ij la nuoges gávnnat mij la ájnas pasieñntaj, valla aj dádjadit. Giehtadalle hæhttuji dábdát pasienta gielav ja kultuvralasj duogátjav jus varresvuoda dievnastus galggá liehket avtaárvvusasj. Duodaj jáhkáv Sáme klinihkka sjaddá viehkken dási.»

Varresvuolta- ja hukso minisstar Bent Høie Sáme klinihka rabádijn, 2020

Sáme klinihkka la boados gá sáme fáhkattjehpe badjel 30 jage li barggam ásadit ja nannit sáme sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt. Sáme klinihkka formálatlattjat ásaduváj avtajienalasj stivrramærrádusá baktu Finnmárko skihppijvieso stivran vuoratjismáno 29. biejeve 2019. Dát la ájnna sierratjehppevarresvuoda dievnastus mij la sierraláhkáj sáme pasientajda hiebadum uddni. Klinihkan li integreridum dievnastusá somatihkka, gárevselgaj ja psykalasj varresvuoda gáktuj, ja dasi gulluji SÁNAM, sierradáktárguovdásj, DjÅ ja sáme dálkkádievnastus. DjÅ ja psykalasj varresvuoda- ja gárevselga li 2014 rájes læhkám nasjonála máhtudakdievnastus.

24. februar 2020 13:28

Guhkijt juo la læhkám dárbbu tjoahkkit sáme fáhkattjehpijt sierratjehppevarresvuoda dievnastusán stuoráp guovdátjij sáme birrasin. Varresvuolta Nuortta RHF ja Finnmárko skihppijviesso li uddni stuoredam tsiekkadusájt dán gáktuj, Gárásjågån. Dát viesso la ávddála gáhtjoduvvam Samisk helsepark ja rabáduváj almullattjat ádájakmáno 28. biejeve 2020 namájn Sáme klinihkka.

Oasse Sáme klinihka tsiekkadusás, Gárásjåån.

SÁNAM, mij la oassen Sáme klinihkas, Gárásjåån.

Sáme klinihka rahpamis, varresvuoda ministar Bent Høie, háldadusdirekterra Eva Håheim Pedersen, klinikkoajvve Amund Peder Teigmo ja ássudakjådediddje Ellen Inga Hætta.

Oalges bieles: Varresvuoda- ja huvso ministar Bent Høie, sámediggeráde Mikkel Eskil Mikkelsen, Finnmárko skihppijvieso háldadusdirekterra Eva Håheim Pedersen ja klinikkoajvve Amund Peder Teigmo Sáme klinihka rahpamin.

«Ávvusav gá miján dálla la klinihkka gánná la luondulasj vuosstáj válldet sámegielajn ja dádjadusájn gástá boahtep. Moaddása lip guhkijt juo dáv vuorddám, ja oajválattjajda sidáv javllat gájbbet duosstelisvuodav ájádallat ádå láhkáj varresvuoda dievnastusáj organisierima birra.»

Sámediggeráde Mikkel Eskil Mikkelsen Sáme klinihka rahpamin, 2020

3.1.1.1.1 SÁNAM

SÁNAM álggoguvllo, Gárasjågån.

Sáme nasjonála máhtudakdievnastus – psykalasj varresvuoda suoddjim ja gárevselga (SÁNAM - SANKS) galggá fállat avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt psykalasj varresvuoda suodjalime ja gárevselgaj gáktuj. SÁNAM fállá guoradallamav ja giehtadallamav mánájda, nuorajda ja állessjattugijda psykalasj varresvuoda suoddjimin, gárevselgaj ja báddnuma gáktuj ja siján la DPS-doajmma guovlojda Guovddagæjnno, Gárasjåhkå, Porsåŋgo, Gåŋgaviika (Gamvik) ja Davvesiidda (Lebesby), aktan Dætno ja Unjárgga (Nesseby) mánájda ja nuorajda. Duodden la SÁNAM:in nasjonála doajmma gájka sámijda lándav miehtáj.

SÁNAM la organisieridum gudá klinihkalasj ássudagájda ma Gárasjågån gávnnuji. SÁNAM:in la aj dutkam ja ávddånahttem (DjÅ-FoU) ássudahka mij koordineri ja várajda vállda nasjonála máhtudakdievnastusdåjmov. SÁNAM máhtudakdievnastussan galggá tsiieggit ja gaskostit máhtudagáv psykalasj varresvuoda suodjalime ja gárevselgaj gáktuj, mij guosská sáme pasientaj sierralágásj dárbojda kultursensitijva diagnostihkkaj ja kultuvralasj hiebaduvvam giehtadallamfåldahkaj.

Duodden la SÁNAM:in nasjonála juogos kontåvråj Oslon, Snåasan, Plassjen, Håbmerin ja Narvijkan ma galggi viehkken åvdedit avtaárvvusasj ja kultuvralattjat hiebaduvvam giehtadallamfåldagáv sámijda lándav miehtáj. Dåt juogos la aj oassen SÁNAM:a poliklinihkalasj fålaldagås, mij guoradallá ja giehtadallá sierratjehppevarresvuoda dievnastusdåsen. Duodden barggá nasjonála juogos dåjmalattjat diehtujuohkemijn. Dasi gullu gaskostibme, åhpadibme ja bagådallam fáhkabarggijda ja iehtjådiijda, sierralåhkåj kulturdådjaduså tiemån. SÁNAM:in la sierra addnijráde mij barggá dan vuoksuj jut

addne galggi bessat vájkkudit mærrádusájda ma li ájnna SÁNAM:a fáldahkaj ja dievnastusájda. Duodden la Oahpestiddje (vásáduskonsulænnta) virggáj biejaduvvam, sán la aj oassen SÁNAM:a jádediddjejuohkasis.

SÁNAM gávnnu aj álmugij Varresvuolta Nuortta doajmmaguovlo álggolin. Vásádus la aitu jut sierratjehppevarresvuoda fáldahka gárevselga ja psykalasj varresvuoda gáktuj sámijda Finnmárko álggolin ij la dágálettat várjda váldedum. Sáme árru lándav miehtáj, ja sámij gaskan li stuorra sieradusá kultuvra ja giela hárráj guovlos guovlluj.

3.1.1.1.2 *Sierratjehppedáktár guovdásj*

Sierratjehppedáktár guovdásj/Spesialistlegesenteret (SDG/SLS) ásaduváj guovvamánon 1987 dajna mihtujn jut galggin fállat ja ávdđáhttet sierratjehppevarresvuoda dievnastusáv somatihkan Finnmárko álmugij, sierraláhkáj sámijda. Divna giehtadallamij vuodon la poliklinihkalasj dájma jali biejevvegiehtadallam. SDG/SLS oajvvedoajmmaguovllo li guovdásj sáme suohkana Finnmárkon: Unjárgga, Dædno, Gárásjáhká, Guovddagæjnno, Porsáŋŋgo ja Davvesiida. Uddni li guovdátjin dá stuoves fáldagá: lijkketjehppe, sisjeldis medisijnár (tsáhke/tjoale/tjoajvve) ja gulloguovdásj audiográfajn. Guossesierratjehpe li biellje-njunje-tjättá, revmatolávggá, gynekolávggá, mánájdáktár, gæhppáj dáktár ja radiográfá. Sámegiella ja kulturtjehpudagá la ájnas vuodo fáldagán.

Tsieggimin li fáldagáv sáme geriatriiddja pasientajda. Ulmme la sáme geriatriiddja juogos galggá buktet fállat fágajgasskasasj tjelgadimev vuorrasap sáme pasientajda. Juogos galggá barggat fássta dáktárij siegen ja galggá duon dán suohkanin manádit.

3.1.1.1.3 *LMS-fáldahka*

Oahppam- ja bukteanguovdásj (LMS) la ásaduvvam man duogen la bærrájgæhttjat jut sáme perspektijva li vuodon gá pasientajt ja lagámusájt áhpat.

Sierratjehppevarresvuoda dievnastusá ávdásvásstádus pasientajt ja lagámusájt áhpadit la biejadum klinihkalasj ássudagájda. Sáme klinihka LMS-fáldahka sjaddá ressurssan klinihkalasj ássudagájda dán bargon, varresvuoda pedagogihkajn oajvvesuorggen. Sáme klinihka LMS-fáldagá oajvvedoajmma la ávdđáhttet, koordinerit, ásadit ja evaluerit áhpadimfáldagájt juohkusijda pasientajt ja lagámusájt avtaárvvusasj aktisasj barggon fáhkabarggij ja addnij gaskan.

3.1.1.1.4 *Sáme dáلكkumdievnastus*

Sáme dáلكkumdievnastus la ávdđála læhkám dáلكkáfáldahka nuorttasámegiellaj Finnmárko skihppijviessuj. Jage 2019 rájes dát fáldahka vatteduváj álles Varresvuolta Nuorttaj. Sáme dáلكkumdievnastus dáلكkumav fállá 08.00-22.00 juohkka bieje. Avta barggen la 100% virgge kontávrájn Finnmárko skihppijvieson Hammerfest, ja guhtta guhkásdálkå turnusav barggi váj gábtti iehketbiejviit, iehkedijt ja ájlligijt. Gájka dáلكå bessi videov adnet. Dáلكkådievnastus la oadtjum loabev Persávnna-suodjalimohtses

gæhttjalit videodálkkumav. Udnásj fálaldahka la ienemusát nuorttasámeigiellaj, ja fálaldahka oarjjel- ja julevsámeigiellaj la viehka ráddjidum. Dát ij la dågálasj.

3.2 Varresvuolta Gassko-Vuodna

Varresvuolta Gassko-Vuodna RHF la aktisasj barggosjiehtadusáv dahkam Varresvuolta Nuortta RHF:ajn. Sjiehtadus guosská SÁNAM:a dievnastusájda. Ulmmejuogos la sáme pasienta psykalasj ja/jali gárevselga gássjelisvuodaj, ja sijá lagámusá. Sjiehtadussaj gullu aj sierratjehppevarresvuoda dievnastusfálaldahka mánájda, nuorajda ja állessjattugijda.

Varresvuolta Gassko-Vuodna RHF la aj sjiehtadam Oarjjelsáme varresvuoda værmástagájn dajna mihtujn jut ásat sáme varresvuoda juohkusav oarjjelsáme guovlon mav Plassje (Røros) suohkan ja St. Olavs Hospital HF æjggu.⁴

SÁNAM:in li álggokontávrrá Plassjen ja Snåasan Varresvuolta Gassko-Vuodna viesádiija.

Ælla gájbbádusá sáme addne galggi nammaduvvat addnij nammadusájda ja guovlo addnij nammadussaj Varresvuolta Gaskon.

Oarjjelsáme gáppte.

3.3 Varresvuolta Oarje-Lulle

Varresvuolta Oarje-Lulle RHF la aktisasj barggosjiehtadusáv dahkam Varresvuolta Nuortta RHF:ajn. Sjiehtadus guosská SÁNAM:a dievnastusájda. Ulmmejuogos la sáme pasienta psykalasj ja/jali gárevselga gássjelisvuodaj, ja sijá lagámusá. Sjiehtadus guosská mánájda, nuorajda ja állessjattugijda.

SÁNAM:in la álggokontávrrá Oslon mij viehket ásijt Varresvuolta Oarje-Lulle viesádijs.

⁴ Oarjjelsáme varresvuoda værmádahka: Værmádahka sáme sierratjehpij oarjjelsáme guovlon gudi barggi avtaárvvusasj varresvuoda dievnastusáj vuoksuj oarjjelsáme álm mugij. Duola degu gaskosti diedoijt sáme varresvuoda birra suohkanijda ja varresvuoda vidnudagájda.

Ælla gájbbádusá sáme addne galggi nammaduvvat addnij nammadusájda ja guovlo addnij nammadussaj Varresvuohta Oarjje-Lullen.

3.4 Varresvuohta Alle

Varresvuohta Alle RHF la aktisasj barggosjiehtadusáv dahkam Varresvuohta Nuortta RHF:ajn. Sjiehtadus guosská SÁNAM:a dievnastusájda. Ulmmejuogos la sáme pasienta psykalasj ja/jali gárevselga gássjelisvuodaj, ja sijá lagámusá. Sjiehtadus guosská mánájda, nuorajda ja álessjattugijda.

Gå lip gehtjadam dajt niellja varresvuoda vidnudagájt ma gulluji Varresvuohta Alle vuolláj de lip gávnnam ælla dájma ma li sierraláhkáj sámijda hiebaduvvam Varresvuohta Allen.

Ælla gájbbádusá sáme addne galggi nammaduvvat addnij nammadusájda ja guovlo addnij nammadussaj Varresvuohta Allen.

Tjåehkere sijte gården – oarjjelsáme guovlon áddåjakmánon 2020

3.5 Aktisasj barggosjiehtadusá

3.5.1 Aktisasj barggo sierratjehppevarresvuoda dievnastusá ja Sámedikke gaskan

Varresvuohta Nuortta RHF ja Sámedigge li máttijt jagijt juo barggam aktan sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj sámijda. Dát aktisasj barggo formaliseriduváj aktisasj barggosjiehtadusá baktu snjuktjamáno 8. bieje 2018. Sjiehtadusá ulmme la ávdedit sierratjehppevarresvuoda dievnastusáv mij várajda válldá sáme álmuga riektáv avtaárvvusasj varresvuoda dievnastusájda, ja mij sihkarasstá jut dievnastus la hiebaduvvam sáme pasientaj gielalassj ja kultuvralassj duogátjij. Sjiehtadusá milta galggá aktan ja buorre guládallamijn gæhttjalit hástalusájt ja gássjelisvuodajt binnedit dan láhkáj váj dajt ájttsá ja daj dahká juojddá ávdđál værráni. Sjiehtadus guosská sierratjehppevarresvuoda dievnastusá sáme álmugijda, sámijda, Varresvuohta Nuortta RHF ja Sámediggáj buorren (aktisasj barggosjiehtadus Varresvuohta Nuortta RHF ja Sámedikke gaskan, 2018). Bierri árvustallat dákkir sjiehtadusáv dahkat aj Sámedikke ja dáj ietjá guovlo varresvuoda vidnudagáj gaskan.

Sámediggeviesso Gárásjågån. Sáme slávvgá lippsju nágin tjáppa dálvebieje nuorttan.

3.5.2 Aktisasj barggo guovloj varresvuoda vidnudagáj gaskan

Varresvuohta- ja hüksodepartementa 2014 dahkamusgirjen dájda: Varresvuohta Gassko RHF, Varresvuohta Oarje-Lulle RHF, ja Varresvuohta Alle RHF lij akta ulmijs:

- *Helse X RHF la sjehtadam Varresvuohta Nuortajn RHF giehtadallamfálaldagá birra sáme pasientajda Sáme nasjonála máhtudakdievnastusájn- psykalasj varresvuoda suodjalibme ja gárevelga (SÁNAM)*

Dákkir aktisasj barggosjehtadusá li tjáledum Varresvuohta Nuortta RHF ja dáj ietjá guovloj varresvuoda vidnudagáj gaskan lándan.

3.5.3 Aktisasj barggo suohkanvarresvuoda dievnastusá ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusá gaskan

SÁNAM la dahkam aktisasj barggosjehtadusájt suohkanij ma li Finnmárko skihppijvieso HF guovlon. Duodden la SÁNAM sjehtadam Hábmara, Stájgo, Plassje, Raarvihke (Røyrvik) ja Snåasa suohkanij. Uddni e gávnnu ietjá aktisasj barggosjehtadusá suohkanij ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusá gaskan ma guoski varresvuoda- ja huksodievnastusá sáme pasientajda.

3.5.4 Aktisasj barggo rijkkarájáj gaskan

Varresvuohta Nuortta RHF la Finnmárko skihppijvieso HF tjadá formála aktisasj barggosjehtadusáv dahkam Lapin sairaanhoitopiiri jagen 2007. Sjehtadusá sisadno la ienemusát sierratjehppevarresvuoda dievnastusá sámijda Suoman gejn li sierralágásj dárbo ja sávdusá giela ja kultuvra gáktuj.

Varresvuohta Nuortta RHF la Finnmárko skihppijvieso tjadá aj formálatlattjat lihtudam Region Jämtland Härjedalenijn jagen 2015.

Health Across Borders tjadá la formalisieriduvvam aktisasj barggo Varresvuohta Nuortta RHF, Lapland hospital district, Lanssi-Pohjan hospital district ja Oulo hospital district Finland ja Region Norrbotten ja Region Västerbotten Svierigin. Varresvuohta Nuortta RHF la dán aktisasj barggo baktu aj gæhttalime lihtudit Region Norrbotten ja Region Västerbottenijn Svierigin. Dát sjehtadus galggá guoskat sáme pasientajda gudi oadtju giehtadallamfálaldagáv SÁNAM:is. Aktisasj barggosjehtadus gaskan Varresvuohta Nuortta RHF Finnmárko skihppijvieso tjadá ja Region Norrbotten, Region Västerbotten ja Region Dalarna Svierigin álliduvvá ruvva.

Mij guoská udnásj fálaldagájda sierratjehppevarresvuoda dievnastusájda sáme álmugij, vuoset dát tjoahkkájgæsos jut fálaldahka la ráddjidum sihke bájke, guovlo ja lándá dásen.

4. Strategiddja boahhteájge sierratjehppevarresvuoda dievnastusájda sáme álm mugij

Varresvuoda dievnastusá sámijda hæhttu bærrájgæhttjat sáme kultuvrav, histávrvá, iellemvuogev ja gielav. Varresvuoda dievnastusá galggi sæmme bále diehtten liehket sáme li heterogena juogos iesjgeŋga sáme gielaj, kultuvraj, árromsajij ja navti iesjgeŋga dárbo. Danen la gássjel vuoŋnet akta hiebadibme varresvuoda dievnastusájs luluj vásstádus gájka hásstalusájda gájka sámijda. Lága milta la mierreduvvam pasiænnta- ja addnijriektálágan jut juohkka pasientan la riektá avtaárvvusasj fálaldahkaj, valla sjaddá hásstalussan, ja dávk ij ávvánis riehta, tsieggit sæmme fálaldagáv gájka sámijda lándav miehtáj. Dakkir guovlojn gánná edna sáme árru luluj luondulasj tsieggit ietjá lágásj fálaldagáv gå dáppe gánná dássju nágin gallegattja árru. Dát merkaj gálggá guovlos guovlluj árvustallat bájkálasj dárbojt ja vejulasjvuodajt.

Dát barggo strategiddjadokumentajn «Sierratjehppevarresvuoda dievnastusá sáme álm mugij» la

lávkke riehta guovlluj váj áttjut avtaárvvusasj varresvuoda dievnastusájt, valla dát aktu ij la nuoges. Stivrrimjuogos ja prosjæktajuogos li válljim gálm má oajvvestrategiddja gáktu ávdđánahttet sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sámijda. Vuostasj strategiddja la árvustallat mij luluj buoremus vuohke organisierit sáme sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt Vuonan badjásasj dásen. Prosjæktajuogos oajvvat tjielgat organisasjávnnámodellajt gánná ávdásvásstádus sáme varresvuoda dievnastusáj ávdás la ienep friddja gå uddni. Prosjæktajuogos vuoset degu gáktu ietjá álgoálm mugij varresvuoda dievnastusá li organisieridum álgoálm mukárvoj ja iesjmierredime milta (degu Ádå Zealándan ja Áláskan) ja árvustallá jut dákkir organisierim buoremus láhkáj várajda válldá Vuona vælggogisvuodajt ILO-konvensjávna 169 artihkal 25 milta: «varresvuoda dievnastusá álgoálm mugij vuoksuj galggi hábbmiduvvat ja fáladuvvat álgoálm muga ietjas ávdásvásstádusá ja hálđo duogen».

Prosjæktajuogos vuoset nielje modellajda kapihttalin 5.1 ja oajvvat modella tjielgaduvvi ja árvustaláduvvi fágalattjat, ekonomidja hárráj ja juridihkalattjat.

Nubbe strategiddja mij oajvvaduvvá la jut dagáduvvá nasjonála doajmmapládna sáme varresvuoda- ja huksodievnastusájda. Dán plánan bierru gávvidit álles varresvuoda fálaldagáv sámijda sihke suohkan- ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusán. Doajmmaplánan bierru dættodit duola degu dájma ma sihkarassti buorre pasiænntatjadádimev, buorre aktisasj barggo ja máhttojuohkem iesjgeŋga dievnastusásij gaskan. Gå doajmmaplánav dahká de bierru aj tjielgadi badjásasj organisierimav sierratjehppevarresvuoda dievnastusájs sáme álm mugij.

Goalmát strategiddja mij oajvvaduvvá la strategiddja ienep máhtudahkaj ja kvalitiehttaj sierratjehppevarresvuoda dievnastussaj. Dán strategidjan oajvvaduvvi moadda dájma ma lulun sierratjehppevarresvuoda dievnastusfálaldagáv ednagit buoredit. Moaddása

dájs dájmajs máhtta álkket buoredit oanegis ájge nalluj. Buojkulvissaj nannit ja ávddánahttet máhtudagáv sáme giela ja kultuvra birra sierratjehppevarresvuoda dievnastusán, nannit ja ávddánahttet Sáme klinihkav, ásadit sáme varresvuoda juohkusijt, ásadit sáme fáhka- ja addneværmádagájt ja ávddánahttet sáme dálkkumdievnastusáv nasjonála fálaldahkan. Stragegidja ja dájmaj oajvvadusá gávviduvvi ienebut 5. kapihttalin.

1. Strategiddja sáme sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj badjásasj organisierima hárráj.
2. Strategiddja nasjonála doajmmapládnej sáme varresvuoda dievnastusájda mij guoská sihke suohkan- ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusájda.
3. Strategiddja gáktu nannit sierratjehppevarresvuoda dievnastusá kvalitiehtav ja máhtudagájt.
 - Nannit ja ávddánahttet máhtudagájt sáme giela ja kultuvra birra sierratjehppevarresvuoda dievnastusán
 - Nannit ja ávddánahttet Sáme klinihka ja SÁNAM:a nasjonála dájmaj
 - Ávddánahttet sáme dálkkumdievnastusáv nasjonála fálaldahkan nuortta- oarjjel- ja julevsámegielajda
 - Ásadit sáme fáhka ja addnijværmádagájt guovlo la lándá dásen
 - Ásadit sáme varresvuoda juohkusijt

5. Dájma ma máhtti buoredit sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme álm mugij

Juohkka ájnna RHF iesj vásstet avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusájs sáme álm mugij ietjas geográfalasj bájken. Udnásj sierratjehppevarresvuoda dievnastus sámá álm mugij máhtta ávddánahteduvvat navti varresvuoda dievnastusá sáme álm mugij juohkka guovlon nanniduvvi. Prosjæktajuogos oajvvat iesjgeŋga dájmajt ma soajtti buoredit sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme álm mugij. Gehtja kapihttalij 5.1-5.7 ma gávvidi oajvvadusájt boahhteájge sierratjehppevarresvuoda - dievnastusájda sáme álm mugij. Prosjæktajuogos la válljim ávddán biedjat gálm má oajvvestrategidja aktan gávvidit dájmajt majt oajvvadip válljidum strategidjajda ma li gávvidum 4. Kapihttalin.

5.1 Guoradallat sáme sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj badjásasj organisierimav - modella oajvvadusá

Lávdagoahte.

Akta prosjæktajuohkusij dahkamusájs lij guoradallat gáktu sierratjehppevarresvuoda dievnastusá sáme álm mugij galggi rijka dásen organisieriduvvat ávddálijguovlluj.

Gá galggá oajvvadit gáktu sierratjehppevarresvuoda dievnastusá sáme álm mugij galggi organisieriduvvat de hæhttu moadda ássijjt avta bále ájádallat degu: geografijja, galla pasienta li, varresvuoda- ja iellemdile, makta fáhkabargge gávnnuji, ruhtadille ja ietjá vidjura.

Prosjæktajuohkusij la læhkám ájnas oajvvadit modellajt organisierimij ma sihkarassti jut miján la alla fágalasj dásse, dudálasj addne, jut pasientajda la álkke midjij bessat ja

riektá ruhtadibme wáj állit ILO-konvensjávnná nr. 169 art. 25 mij javllá «varresvuoda dievnastusá álgoálm mugij vuoksjuj galggi hábbmiduvvat ja fáladuvvat álgoálm muga ietjas ávdásvásstádusá ja hál do duogen».

Organisierim galggá buoredit dievnastusájt sáme álm mugij ja sierraláhkáj dættodit hásstalusájt majt 2. kapihttalin gávvidijma: Sáme álm muga varresvuoda- ja iellemdille – mav uddni diehtep? Nasjonála ávdásvásstádus sáme álm mugij áttjudit avtaárvvusasj dievnastusfálaldagáv la állu tjielgas, ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt organisierim hæhttu liehket dájna vuodojn.

Prosjæktajuogos oajvvat niellja modella ma bierriji lagábut guoradaláduvvat:

Sáme klinihkka la divna dáj modellaj vuodon, gå dat la sierratjehppevarresvuoda dievnastusfálaldahka sáme álm muga vuoksjuj mij juo buoragit doajmmá ja manna la sierralágásj máhtudahka sáme giela, kultuvra ja sebrudakiellemma birra. Prosjæktajuogos

Modælla 1: Nullamodælla – udnásj organisierima joarkka

Modælla 2: Sáme klinihkka HF – njuolgga Varresvuoh ta Nuortta RHF vuolen

Modælla 3: Varresvuoh tavidnudahka moadda ámastiddijj – Helse Sápmi HF

Modælla 4: Stáhtavidnudahka – Helse Sápmi SF

árvvet modellajn 2, 3, ja 4 dárba j edna ájgev tsiegg it dágálasj struktuvrajt ja kapasitiehtav ma ádá varresvuoda vidnudagáv doarjju, valla mijá mielas la ajtu navti jut guhkesájggásasj ulmme galgaluluj ávdánahttet riehta organisierimmodellav mij bærrájgæhttjá avtaárvvusasj varresvuoda dievnastusájt sáme álm mugij.

5.1.1 Modælla 1: Nullamodælla – udnásj organisierimav ávdánahttet

Modælla 1 gájbbet ienemus sierratjehppevarresvuoda dievnastusá sáme álm mugij gábtjáduvvi dábálasj dievnastusfálaldagás. De la dássju Sáme klinihkka sierratjehppevarresvuoda dievnastusán mij la sáme pasiaenntaj hiebaduvvam. Sáme klinihkan la uddni sierralágásj ávdásvásstádus, alla máhtudahka sáme giela ja kultuvra birra ja la ádáas gánná somatihkka, dálkkádievnastus ja psykalasj varresvuoda suodje ja gárevselga li aktan biejaduvvam klinihkkan njuolgga Finnmárko skihppijvieso vuolláj. Nullamodælla la udnásj organisierima joarkka ja báredibme mij manná Sáme klinihkas.

Nullamodella organisierim:

- Sáme klinihka klinihkkaoajvve la Finnmárko skihppijvieso háldadusoajve jádediddje juohkusin.

- Sáme klinihkan ij la sierra stivrra, valla sáme ájrrasa li Finn Márko skihppijvieso ja Varresvuohta Nuortta RHF stivrajn.
- Sáme klinihkka vásstet ietjas budsjehta ávdås.
- Sáme klinihkan la Varresvuohta Nuortta RHF baktu sjehtadusá dáj ietjá varresvuoda vidnudagáj lándav miehtáj váj ietjá guovlo aj oadtju máhtudagájt ja muhttijn njuolggá giehtadallamdievnastusájt Sáme klinihkan.
- Sáme klinihkan li sjehtadusá Svierigijn ja Suomajn ja válldi vuosstáj guossepasientajt.
- Sáme klinihkka la dáhkkidum sáme nasjonála máhtudakguovdásj psyhkalasj varresvuoda suodje, gárevselgaj ja tsieggama gáktuj.

Udnásj modellav máhtta ávdđánahttet navti jut varresvuoda dievnastusá sáme álm mugij nanniduvvi juohkka ájnna guovlo varresvuoda vidnudagán. Juohkka ájnna RHF vásstet avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj ávdås ietjas geográfalasj guovlon. Dáv máhtta dahkat degu navti gák gávvidip kapihttalín 5.3.

5.1.2 Modælla 2: Sáme klinihkka HF – njuolggá Varresvuohta Nuortta RHF vuolen

Modælla 2 la joarkka udnásj organisierimis gánná Sáme klinihkka organisieriduvvá sierra varresvuoda vidnudahkan Varresvuohta Nuortta vuolen.

Sáme klinihkka HF sjaddá áđá HF mij iesj ásat sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme álm mugij ja vásstedi udnásj Sáme klinihka dájmaj ávdås. Dán varresvuoda vidnudagán la somatihkka, LMS-fálaldahka, psykalasj varresvuoda suodje, gárevselga ja tsieggam, nasjonála sáme dálkkádievnastus ja dutkam. Sáme klinihkka HF ávdđánahteduvvá sáme sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj máhtudakguovdátjin mij máhtta ietjá HF ja RHF doarjjot sáme giela ja kultuvra máhtudagáj.

Sáme klinihkka HF organisierim

- Sáme klinihkka HF æjgát la, ja oadtju juohkka jage dahkamusájt Varresvuohta Nuortta RHF.
- Sáme klinihkka HF jádeduvvá ja stivrriduvvá háldadusdirekteras.
- Sáme klinihkka HF la sierra stivrra ájrrasij majt æjgát, Sámedigge ja bargge li nammadam.
- Sáme klinihkka HF oadtju ietjas sierra budsjehtav.
- Sáme klinihkka HF duogen la fállat avtaárvvusasj ja kultuvralattjat hiebaduvvam sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme álm mugij. Dát tjoavdeduvvá sihke udnásj Sáme klinihka dájma baktu ja aktisasj barggon ietjá varresvuoda vidnudagáj ja suohkanij.
- Akta varresvuoda vidnudagá dahkamusájs la tjoahkkit ja oablodit máhtudagájt, dasi gullu aj udnásj máhtudagájt álles ja vuogas láhkáj ávkástallat.

- Sáme klinihkka HF galggá doarjjot dâjt ietjá varresvuoda vidnudagájt lándav miehtáj vâj oadtju máhtudagájt ja muhttijn njuolgga giehtadallamdievnastusájt jus la dârbbo.
- Sáme klinihkan HF li sjiehtadusá Svierigijn ja Suomajn ja vâlldi vuosstâj guossepasientajt.

5.1.3 Modælla 3: Aktisasj varresvuoda vidnudahka – Helse Sápmi HF

Modælla 3 organisieri varresvuoda dievnastusájt sáme álmugij sierra varresvuoda vidnudahkan man æjgáda li Varresvuolta Nuortta RHF, Varresvuolta Gasska-Vuodna RHF, Varresvuolta Oarje-Lulle RHF ja Varresvuolta Alle RHF aktan.⁵ Prosjæktajuogos la dáv aktisasj æjgâdij modellav gâhhtjum Helse Sápmi HF (Varresvuolta Sábme HF). Helse Sápmi máhttá doarjjot dâjt ietjá varresvuoda vidnudagájt lándav miehtáj vâj oadtju máhtudagájt ja muhttijn njuolgga giehtadallamdievnastusájt jus la dârbbo. Helse Sápmi máhttá aj bagádallat suohkanijt, varresvuoda vidnudagájt, departementajt, Varresvuodadirektoráhtav, Kriminalhuvsov, Álmukvarresvuoda instituhtav, Dutkam- ja ávddânahttemsuorgev ja ietjá stáhta ásadusájt.

Helse Sápmi HF organisierim:

- Helse Sápmi HF oadtju juohkka jage dahkamusájt dajs 4 RHF-ajs, ma vas departementas dahkamusájt oadtju.
- Man álov juohkka dajs 4 RHF-ajs ámas soajttá málssot. Bierru gâvnnut ruhtadimtjâvda mij ámastimoasev tjuovvu, jali mij máhttá stivrriduvvat dan milta makta dievnastusfálaldagâv adná ja ávkástallá.
- Helse Sápmi HF jádeduvvá ja stivrriduvvá háldadusdirekteras.
- Helse Sápmi HF la sierra stivrra ájrrasij majt æjgát, Sámedigge ja bargge li nammadam. Helse Sápmi HF la sierra budsjæhtta.
- Helse Sápmi HF duogen la fállat avtaárvvusasj ja kultuvralattjat hiebaduvvam sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sáme álmugij. Dát tjoavdeduvvá sihke udnâsj Sáme klinihka ávdâsvâsstâdusá ja dâjma baktu ja aktisasjbarggon ietjá varresvuoda vidnudagâj ja suohkanij.
- Helse Sápmi HF dahkamus la tjoahkkit ja oablodit máhtudagájt, dasi gullu aj udnâsj máhtudagájt álles ja vuogas láhkâj ávkástallat.

5.1.4 Modælla 4: Stáhtavidnudahka – Helse Sápmi SF

Modælla 4 gâvvit varresvuoda dievnastusâj organisierim sáme álmuga vuoksjuj stáhtavidnudagâ baktu mij la njuolgga HOD vuolen ja mij máhttá doajmmat stivrrijiddje ja rádevadde orgâdnan varresvuoda ássijn sihke suohkan- ja sierratjehppevarresvuoda

⁵ Ietjá varresvuoda vidnudagâ majn li moadda ámastiddje li: Sykehusinnkjøp HF, Luftambulansetjenesten HF, Pasientreiser HF, Helseforetakenes driftsorganisasjon for nødnett HF ja Sykehusbygg HF.

dievnastusán.⁶ Dáv modellav la prosjæktajuogos mierredam gáhttjot Helse Sápmi SF (Varresvuohta Sábme HF).

Helse Sápmi SF organisierim:

Helse Sápmi SF sisadná aj tjuorgajt ma li modellan 1 gávvidum. Sieradus modellaj 3 ja 4 gaskan la modælla 4 oajvvaduvvá biejaduvvat njuolgga Varresvuohta- ja huksodepartementa vuolláj, ja navti bæssä aj suohkanvarresvuoda dievnastusáj ávdås aj ienebut vásstedit.

5.1.5 Gáktu prosjæktajuogos árvustallá iesjgeŋga modellajt

Modælla 3 ja 4 ieridi nubbe nuppes navti jut li goabbák dásen organisierima hárráj. Modælla 3 la HF majt varresvuoda vidnudagá juohkkat guovlos æjgguji, madi modælla 4 la stáhta vidnudahka. Stáhta vidnudahka bæssä gájka varresvuoda vidnudagájda duov dáv diededit, ja vaddá ienep autonomijjav gá dá ietjá modella.

Varresvuoda vidnudahka degu Helse Sápmi SF jali HF aneduvvá nanos vejulasjvuohtan mij guosská guojmmemierredimev ja duohta fámov sihkarasstet. Danen gá ásaduvvá iesjradálasj vidnudahka mij oadtju ietjas diŋgomijt njuolgga HOD:as jali guovloj varresvuoda vidnudagájs. Liehket dáj moadda guovloj varresvuoda vidnudagáj vuolen soajttá aj hieredibmen gá li moadda æjgáda ja dássjedis gasska HOD:a vuoksjuj. Jus sáme e gávnnu njunnjutjin ja mierrediddje orgánajn de soajttá sáme vuojnno ij ávdđån boade gá galggá guoradallat ja mierredit. Modælla 3 ja 4 organisierima baktu nanniduvvá sáme perspektijvva mierrediddje orgánajn.

Guhkijt hæhttu barggat ávdđål oadtju dágálasj struktuvrajt ja kapasitehtav mav dárbaŋ varresvuoda vidnudagá vuodon degu Helse Sápmi SF jali HF. Politihkalasj lájddima, ruhtadalli, juridihkalasj vidjura ja galla vejulasj pasienta gávnnuji li ássje ma dán prosessan hæhttuji tjielggiduvvat ja árvustaláduvvat.

Prosjæktajuohkusa mielas la modælla 2 Sáme klinihkka HF vehi rasjep mij guosská ILO-konvensjavná állidibmáj gá modælla 3 ja 4. Sieradus la dán varresvuoda vidnudagán sjaddá binnep badjásasj ávdås vásstádus rijka dásen. Dán modellan dat ávdås vásstádus la Varresvuohta Nuortta RHF duogen. Dat vas gájbbet Varresvuohta Nuortta RHF oadtju badjásasj ávdås vásstádusáv sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj ávdås sáme álm mugij. Prosjæktajuohkusa bieles báhiti vásádusá jut dárbo sámijda álggolin Finnmárko e álliduvvá jalik dádjaduvvá. Modellan 2 de soajttá sierratjehppevarresvuoda dievnastusfálaldahka

Varresvuohta Nuortta RHF guovlo álggolin ráddjiduvvá. Sæmmi báttá de prosjæktajuogos dættot jus Sáme klinihkka HF biejaduvvá njuolgga Varresvuohta

⁶ Ietjá buojkulvis stáhtavidnudahkaj mav Varresvuohta- ja huksodepartemænnta æjgát la Norsk Helsenett SF.

Nuortta RHF vuolláj de dat luluj vaddet ienep iesjmierredimev ja almma fámov gá udnásj organisierimijn buohtastahtá. Vidnudahka luluj aj ienebut vuojnnut ietjá varresvuoda vidnudagájda sihke guovlo ja rijka dásen. Navti lij Sáme klinihkka HF sjaddat luondulasj máhtudakguovdásj ja ietjá varresvuoda vidnudagájda doarjjan.

Modælla 1 merkaj udnásj organisierim joarkká. Navti gáktu dát modælla dálla doajmmá, de sáme álm mugij vaddá binnep iesjmierredimev ja fámov gá dá ietjá modella. Udnásj organisierim la rasjes dilen ruhtadime gáktuj ja sáme sierratjehppevarresvuoda dievnastusá aj gierddi gá ietjá klinihkajn ruhtagáldimev binnedi. Varresvuoha Nuortta RHF la oadtjum nasjonála ávdásvásstádusáv sáme álm muga ávdás, valla dát ávdásvásstádusáv la állo vattedum Finnmárko skihppijviessuj. Finnmárko skihppijvieson vas la ietjas oajvvevuorodibme Finnmárko álm mug, navti soajttá sáme Finnmárko álggolín e vuoroduvá. Buorre bielen la gal navti jut dájna modellajn dalága jáhtuj boahá ja máhtá organisasjávnnáv rievddat jáhtelit ja realistalásj láchkáj. Finnmárko skihppijviesso la juo mierredam organisasjávnnáv rievddat ja ásadam sierra Sáme klinihkav, mij la oassen vidnudakjádédimes. Nanos sáme fáhkabirrasa li ásadum majn aj la buorre máhtudahka rijka ja rijkajgasskasasj dásen barggat.

Prosjæktajuohkusa fágallasj árvustallama ja váj állit ILO-konvensjávnná nr. 169 art. 25 mij javllá «varresvuoda dievnastusá álggoálm mugij vuoksuj galggi hábbmiduvvat ja fáladuvvat álggoálm muga ietjas ávdásvásstádusá ja háldo duogen», de oajvvat prosjæktajuogos jut gájka modella tjelgaduvvi vejulasj organisierimin sierratjehppevarresvuoda dievnastusájs sáme álm muga gáktuj.

Prosjæktajuohkusa ájrrasa Arnhild Somby, Knut Johnsen ja Kristine Grønmo oajvvadi aj dáv tevstav duodden:

Prosjæktajuogos vuojnná dákkir guoradallam sjaddá guhkijt vihpat. Prosjæktajuogos vuojnná uddni li sáme varresvuoda dievnastusá vuolemus dásen mij guosská organisierimij ja ruhtadilláj. Sáme varresvuoda dievnastusá ma uddni gávnnuji li sihke bájkálasj ja rijka dásen, ja vuordeduvvá galggi gájka sámijt juohkka sáme guovlon dievnnut. Dáj dievnastusfálaldagáj bærrájgæhttjam li sæmmi báttá agev ruhtadile duogen nágín varresvuoda vidnudagán. Prosjæktajuohkusa mielas dát ij állida njuolgadusájt ma báhti ávddán duola degu ILO-konvensjávnná nr. 169 art. 25 mij javllá «varresvuoda dievnastusá álggoálm mugij vuoksuj galggi hábbmiduvvat ja fáladuvvat álggoálm muga ietjas ávdásvásstádusá ja háldo duogen».

Gá dákkir guoradallam sjaddá nav guhkijt vihpat, de bierríp sæmmi bále gehtjadit majt máhttep dahkat oanegis ájgen. Akta ássje mav máhttep dahkat la biedjat sáme varresvuoda dievnastusájt/ Sáme klinihkav njuolgga Varresvuoha Nuortta vuolláj madi vuorddep guoradallamav. Sierra stivrajn ja budsjehtajn lulujma avtav lávkev lagábut rijkajgasskasasj njuolgadusájt állidit. Ietjá guovlo sámij dievnastusájt máhtá sjehtadusáj baktu állidit.

Prosjæktajuogos juohkusij vuojnon jus dát oasse galgaj maŋen rappártán. 50% prosjæktajuohkusa ájrrasijs doarjjun tækstaoajvvadásáv, ja 50% miejnnijin dát oajvvadás bierru lagábut guoradaláduvvat sáemmi degu dá ietjá modella ávddál máhtá tjielgga oajvvadásáv buktet.

5.2 Nasjonála doajmmapládna sáme varresvuoda dievnastusájda mij guoská suohkan- ja sierratjehppevarresvuoda dievnastussaj

Sáme pasientajn la riektá avtaárvvusasj varresvuoda- ja huksodievnastusájda hiebadam ietjasa kultuvrraj ja giellaj. Sáemmi bále diehtep sáme pasienta e heva besa ietjasa giellaj guládallat varresvuoda dievnastusájn uddni. Prosjækta «Strategalasj ávddánahttem sierratjehppevarresvuoda dievnastusájs sáme álmugij rijka dásen» la lávkke ávddálijguovlluj avtaárvvusasj varresvuoda dievnastusáj vuoksuj, valla dát aktu ij la nuoges.

Gá galggá varresvuoda dievnastusájt ávddánahttet sáme álmugij de dat bierru dagáduvvat lahka aktisasj barggon sierra- ja suohkanvarresvuoda dievnastusá gaskan. Dan vuodon bierru geografiddja, galla pasienta, varresvuoda- ja iellemdile, buorre fáhkamáhtudagá, ruhtadille, ævto ja jut sáme álmuga dárbo soajtti bájkes bájkkáj rievddi.

- Ráddidus bierru dahkat ádá nasjonála doajmmaplánav sáme varresvuoda dievnastusáj hárráj mij sisadná sihke suohkan- ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt, prosjæktajuohkusa oajvvadásáj milta. Duodden prosjæktajuohkusa oajvvadásá dájmaida gávnnuji dávk ájn ienep.

5.3 Sihkarasstet kvalitehtav ja máhtudagáv sierratjehppevarresvuoda dievnastusán.

Buoredit kvalitehtav varresvuoda dievnastusájn sáme álm mugij aktan bærrálgæhttjat jut áttjut ienep máhtudagájt gielan ja kultuvrav varresvuoda barggij gaskan la vijdes barggo. Dat merkaj duola degu ádå fálaldagájt ávddánahttet, sáme pasientaj dárbojt vuojnusij buktet iesjgeŋga láhkáj, nannit áhpadimev, bærrálgæhttjat jut varresvuoda bargge ja dievnastusdáse aktan barggi, ádå teknologidjav adnuj válldet aktan nannit ja bisodit udnásj dájmajt. Duodden birri dutkamdájmajt lasedit.

5.3.1 Sihkarasstet kvalitehtav ja ávddánahttet máhtudagájt sáme giela ja kultuvra birra sierratjehppevarresvuoda dievnastusán

Dájma ma sihkarassti ja nanniji máhtudagájt sáme giela ja kultuvra birra galggi sajenisá álles sierratjehppevarresvuoda dievnastusán. Dájma hæhttuji systemáhtalattjat tjadáduvvat, jádediddje dajt doarjjot ja da galggi ávddán boahdet stivriiddje dokumentajn ja máhtudakplánajn. Gájka guovlo varresvuoda vidnudagá birriji Sámedikkijn aktisasj barggosjehhtadusájt dahkat. Sjehtadusá hæhttuji geográfalasj dilijda tjanáduvvat.

Oajvvadum dájma:

- **Ávddánahttet ja jáhtuj biedjat strategidjajt gáktu áttjudit ja bisodit barggijt sáme giella ja kultuvrra máhtudagájn navti jut:**
 - sáme giella- kultur máhtudahka ánoduvvá almodimtevstajt váj ienep sáme barggijt oadtju HF-ajda.
 - dilev láhtjá váj varresvuoda bargge sihke vuodo- ja joarkkaáhpadasájn fáladuvvi práksisav dahkat Sáme klinihkan.
 - sámijt kvotierit varresvuoda fáhkaáhpadasájda.
 - fállat duodde bálkáv sáme gielak barggijda.
 - sierra oahppovirge sáme varresvuoda barggijda.
 - dahkat árnigijt dáktárijda, psykoláv gájda ja skihppijsujttárijda joarkkaáhpan váj jáhtelit álliji.
- **Sihkarasstet jut klinihka bargge gájka varresvuoda vidnudagájn la vuodomáhtudahka sáme gielan ja kultuvran navti váj:**
 - áttjudit systemaj gáktu sáme gielav ja kultuvrav áhpadit juohkka dásen sierratjehppevarresvuoda dievnastusán, degu kursaj ja fáhkabievij baktu, jádediddjeprogrammaj, kursa ádå barggijda ja sisneldis áhpadibme.
 - ávddánahttet bakkulasj e-oahppamprogrammajt ma sisadni sáme gielav ja kultuvrav varresvuoda barggij máhtudakmoduvllan
- **Fállat konsultasjávnajt video baktu Sáme klinihkas jali ietjá ásadusájs**

- **Álgadit sierra virgijit jali kombinasiávnnávirgijit mij guosská sáme varresvuohčaj, duola degu sáme varresvuoda juohkusa.**
- **Ásadiť sáme fáhkaværmádagá bájkén ja guovlon,** degu álgadit ressursajuohkusijť varresvuoda vidnudagájn ma li tjihepe sámegiellaj ja kultuvrraj. Juohkusa máhtti liehket ressursan sáme pasientajda ja barggijda varresvuoda vidnudagán.
- **Diehtujuohkemnævojt ávddánahttet, járggálit ja hiebadit gájka sáme gielajda:**
 - Diedo pasienťariekťáj, gieťadallamfálaldagáj ja ietjá vidjurij birra.
 - Gájka diedo ma gávnnuji helsenorge.no næhtťabielén galggá sámegiellaj gávnnut.
 - Dahkat diehtujuohkem- ja áhpadimgárvvidusájt ma li hiebadum sáme mánájda ja nuorajda, duola degu rubmaha, seksuála varresvuoda, psykalasj varresvuoda ja vahágahttem.
- **Bærrággæhtťat vædťsagijť guoradallamij, gieťadallamij ja áhpadibmáj mij la sáme álm mugij hiebaduvvam:**
 - Dahkat ja hiebadit tjielgadimwædťsagijť ja gieťadallamnævojt.
 - Implementierit Kulturformuleringsintervjuet (KFI) hiebaduvvam sámegiellaj ja kultuvrraj gájka varresvuoda vidnudagájda lándav mieťáj.
 - Hiebadit iesjsárm mihierediddje kursajť sámegiellaj ja kultuvrraj.
- **Nasjonála doajmmaplána vahágahttema ja ráhtsatjime gáktuj galggi nannit ja sihkarasťet avťaárvvusasj ja kultursensitijva gieťadallamfálaldagáv sáme pasientajda ja sijá lagámusájda gudi li hæhtťum gierddat vahágahttemav ja ráhtsatjimev.** Aktisasj barggo sierratjehppevarresvuoda dievnastusá, suohkanvarresvuoda dievnastusá ja luojvoj organisasjávnnáj gaskan ma barggi sámij gudi vahágahttedum birri nanniduvvat.
- **Implementerit «Pládna gáktu hieredit iesjsárm miv sámij gaskan Vuonan. Svierigin ja Suoman».** Avťaárvvusasj ja kultursensitijva gieťadallamfálaldahka/tjuovvolibme sáme lagámusájda iesjsárm miv hæhtťu sihkarasťteduvvat ja nanniduvvat.
- **Hiebadit gielalattjaj ja kultuvralattjaj juogofálaldagájt sáme pasientajda gudi rahtji guhkesájggásasj ja/jali máhtťse varresvuoda gássjelisvuodaj.** Kursa birriji ávddánahtteduvvat gájkajn gálmáj giellaguovlojn ja aktisasj barggon bájkálasj HF:aj. Sáme klinihka DjÁ-ássudahka birri dáv bargov koordinerit.
- **Sáme gielav ja kultuvrav vuojnnusij buktet gájka varresvuoda vidnudagájn lándav mieťáj,** degu sáme avijsaj, girrij, galbaj, stáhkusij ja dájda baktu. Gájka varresvuoda vidnudagá galggi sáme álm mukbiejvev guovvamáno 6. bejvev ávvudallat.

- **Ásadiit sáme æjvvalimbájkev sáme pasientajda, lagámusájda ja barggijda gánná dat la luondulasj⁷**
- **Bærrájgæhttjat jut fáldaldahka sáme pasientajda gávviduvvá sjehtadusájn suohkanij ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj gaskan.** Sáme perspektijvva hæhttu tjáleduvvat ja dájma gávviduvvat gá varresvuoda aktijvuodajt ávdđánahtta, dievnastussjehtadusájn ja aktisasjbarggosjehtadusájn.
- **Sihkarasstet jut gávnnuji fáhkaráddevaddevirge varresvuoda vidnudagájn ja gájka guovllovarresvuoda vidnudagájn majn la sierratjehppevarresvuoda dievnastusá sáme álm mugij ávdásvástádussan.**

Vuorodum dutkamtiemá:

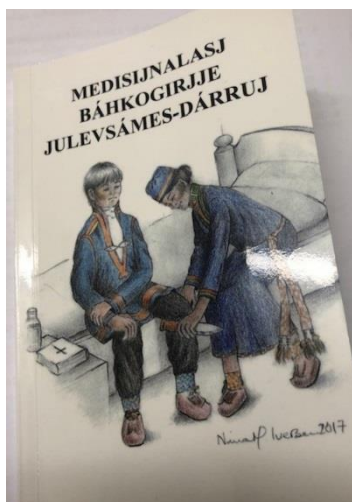
- álm mugguoradallama varresvuoda- ja iellemdilij birra ábbálettjat
- iesjgeŋga guovloj sáme mánáj ja nuoraj fusalasj ja psykalasj varresvuolta guhkes ájge nalluj
- ælobarggij varresvuolta ja iellemdille
- iesselissan- ja áhkeávdđánahttem – sjaddamkurva (vejulasj vuona ieddne, áhttje ja máná guoradallama baktu)
- dilev láhtjet ja gæhttjalit iesjgeŋga modellajt sáme mánájda varresvuoda dievnastusán, degu varresvuoda stasjávnnán
- guovtegielakvuolta: majt dat merkaj dábálasj ávdđánahttemij ja varresvuoltaj
- psykalasj varresvuoda suodjalime adno állessjattuk sámij gaskan
- manen ja gáktu la sámij gaskan ienep vahágahttem ja ráhtsatjime ienepláhkoálm muga gáktuj?
- aktisasjbarggo sierratjehppevarresvuoda dievnastusá, suohkanvarresvuoda dievnastusá ja luojvoj organisasjávnnáj gaskan vahágahttema vuosstij
- sámij iesjsármim tjanádum dárojduhttema vájkkudusájda varresvuoltaj
- sámegiela ja sámevuoda massej ja majt dat merkaj ávdđánahttemij ja hælssuj
- demænsa ja verbála guládallama massej sáme aktijvuodan
- oarjje- ja julevsáme álm muga varresvuoda dille
- gáktu sáme ietja varresvuodastisá nannij?
- iellemdilleskihpudagá sáme álm mugin, siva ja dájma
- gárevselgaj adno sámij gaskan
- bádnevarresvuoda guoradallama

⁷ Sáme æjvvalimsaje: Sáme pasientajda ja lagámusájda soajttá luluj viehken jus gávnnu æjvvalimsadje stuorra skihppijviesojn degu UNN, Finnmarko skihppijviesso Hammerfest, Nordlándá skihppijviesso, St Olavs hospital ja Rikshospitalet. Návti soajttá sáme pasienta sjaddi ienep jasska gá besa ietjá sámij siegen liehket. Dát máhtta liehket sierra ladnja mij sáme kultuvrav gávvit, degu avijsaj, musihkaj ja diehtujuohkemmateriálaj. Dánna máhtti sáme bárgge aj liehket gejt sáme pasienta bessu iejvvit jali rávvit. Sáme ladnja máhtta aj sáme varresvuoda juohkusij tjadnat.

5.3.2 Sáme klinihkav nannit ja ávddánahttet

Sáme klinihka visjávnná la sihkarasstet avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt somatihka, psykalasj varresvuoda ja gárevselgaj gáktuj sáme álm mugij.

Udnásj fálaldagáv hættu nannit ja ávddánahttet. Bargge ja ruhtadille hættuji suodjaluvvat váj Sáme klinihkka galggá buktet ietjas dahkamusáv állidit mij la avtaárvvusasj dievnastusájt fállat sámijda riikkadásen. Váj dievnastusfálaldahka galggá ávddánahteduvvat de hættuji moadda suorge klinihkan nanniduvvat, sierraláhkáj somatihkan.

Medisijnalasj báhkogirjje julevsámes-dárruj,
Divtasvuona suohkan almodam jagen 2018.

Varresvuolta – helse

Skihppijviesso- sykehus

Hækka- akutt

Báktjasijit giehpedit- lindre smerte

Sáme klinihkka bierru bessat sáme barggijit virggáj biedjat unnep klinihka virggepresentajda, dakkár barggijit gudi dábalattjat barggi duola degu Oslo universitiettaskihppijvieson jali St. Olavs hospital. Dát máhtá aj sáme fáhkabirrasijit nannit riikkadásen.

Ietjá ávddánimsuorge la aktisasj barggo Sáme klinihka ja ietjá varresvuoda dievnastusáj gaskan. Danen bierru Sáme klinihkka sadjásij oadtjot aktisasj barggosjehtadusájt suohkanij ja varresvuoda vidnudagáj ietjas doajmmaguovlo álggolín Finnmarkon váj máhtti sáme pasientajit ja barggijit viehkedit riikkadásen. Duola degu máhtti Sáme klinihka tjehpe ambulerit ietjá guovdásj sáme guovlojda degu Plassjej (Røros) ja Hábmerej. Sáme klinihkka máhtá aj ietjas dievnastusfálaldagáv nannit video baktu.

Goalmát vuorodimsuorge la Sáme geriatriiddja juogos. Uddni li dav álgadime ja dat galggá fágajgasskasasj guoradallamijit fállat vuorrasap sáme pasientajda. Sáme klinihkan la ulmme fállat nasjonála geriatriiddja-fálaldagáv sáme pasientajda suohkanvarresvuoda dievnastusáj aktisasj barggo baktu ja ambulerim suohkanijda sáme álm mugijn.

SÁNAM:a álggokontávrrá Oslon, Plassjen, Snåasan, Hábmerin ja Narvijkan fálli pasientaj giehtadallamijt ja guoradallamijt bájkálattjat, valla árvustallá aj jut la dárbbbo álggokontávrrájt nannit.

Rehabilitierimfálaldahka sáme álm mugij ij la dágålasj. Dákkir rehabilitierimfálaldahka bierra ávddánahteduvvat ja ásaduvvat lahka aktisasj barggon suohkanij.

SÁNAM dálla barggá sierra fálaldagájn familjajda ællobargon, man ulmme la hieredit mánáj ja nuoraj psykalasj varresvuoda vájviijt.

Virge ma bierriji dalá ásaduvvat váj Sáme klinihkav nanni ja ávddánahtta:

- Mánájdáktár
- ØNH (biellje-njunne-tjåttå)-tjehppe / audiopedagávggå
- Tjalmmedáktár
- Vásáduskonsulænn tavirgev stuoves virggen dahkat
- DjÅ-ássudagáv nannit ja ávddánahttet váj somatihkka aj dasi gullu
- Ásadi virgev mij várajda válldá sáme gielav, dálkkumav ja járggålindievnastusájt
- Familljaássudagáv stuoreddit avtajn juohkusijn
- Sænggasaje tjanádum geriatrijaj guoradallamij
- 3 LIS-dáktára Sáme klinihkkaj

Dá bierriji liehket sierra virge majn sáme gielak bargge vuoroduvvi. Sij váldi ienemus oasev sierraáhpadasás UNN:an jali Nordlándá skihppijvieson, madi oase poliklinihkalasj áhpadasás máhtta tjadádit Sierradáktárguovdátjin Kárásjågan. LIS gerijátrijan/sisnjeldismedisijnan, biellje-njunne-tjåttå ja tjalmme bierriji vuoroduvvat.

Ietjá virge ma bierriji ásaduvvat li:

- 1 bårredávddaskihppiisujttár (palliativt ambulánt team)
- 1 diabetesskihppiisujttár (ambulánt diabetesteam)
- 1 radiográfá
- 1 bioingenierra

Vuosedip aj tjuovvosij 1. *Sáme klinihka visjåvnnå ja ávddánahttemdájma.*

5.3.3 Sáme dálkkumdievnastusáv ávddánahttet nasjonála fálaldahkan fálaldagáj nuortta-, julev- ja oarjjelsámegeiellaj

Sáme dálkkumdievnastusáv bierru ávddánahttet váj gávnnuđi dievnastusá nuortta-, oarjjel- ja julevsámegeiellaj. Hæhttu vijddásappot barggat váj gávnná buorre tjoavddusijđ dálkkáđiđguma gáktuđ, váj pasienta e dárbađa dálkáv áđnot. Bierru árvustallat juđ sámegeiella ja dálkkáđárbbu galggá tjáleduvvat kjernejournalaj ja «familie-sosialt» oassáđ pasientajournalas (EPJ væđtsak). Dálkkumfálaldahka bierru gáđttjåt dábálasđ konsultasjávnađt valla aj gávnnut hæhkka diliđ sihke suohkaniđ, ávddál skihppiđvieso ja skihppiđviesođ.

- Varresvuohta Nuortta RHF hæhttu álgadit prosjevtav miđ galggá tjielgadit gáktu máhtta nasjonála dálkkumdievnastusáv álgadit manna la birra jánnđura dievnastus. Fálaldahka hæhttu gáđttjåt sihke nuortta-, julev- ja oarjjelsámegeielajđ. Fálaldagáv hæhttu tjadnat Sáme klinihka dálkkumdievnastussáđ juokta, degu teknologija baktu. Fálaldahka galggá gáđttjåt dábálasđ dálkkáđievnastusáv, valla aj gávnnut gieda ávđán AMK-sentrálajda.

5.3.4 Ásadiđ sáme fáhka- ja addneværmádagáđt guovlo ja rijka dásen

Váj fáhkamáhtudagáđt tjoahkki, de oajvvadiđ ásadiđ værmádagáđt varresvuoda barggiđda gudi sáme varresvuoda dievnastusáđ barggi guovlo ja rijka dásen. Værmádagá bierruđi bájkálasđ diliđda hiebaduvvat. Oarjjelsáme varresvuoda værmádagán li uđđni varresvuoda bargge álles oarjjelsáme guovlon ja vissjalit barggi diehtujuohkemiiđ, duktamiiđ, prosjæktaávddánahttemiiđ ja avtaárvvusasđ varresvuoda dievnastusáđ gáktuđ siđá guovlon. Juđ muodugasđ værmástagáđt ásat juohkka guovlon de máhtta nubbe nuppe tjehpudagáđt ávkástallat ja juohkka jage æjvvalit nasjonála tjuolmajđ tjoavđátjit. Duola degu máhtta konferánsav ásadiđ sæmmi bále gá sáme áđmmuga varresvuoda dievnastusáđt ja varresvuodav nannit. Varresvuoda værmádagá bierruđi organisieriduvvat stivrimjuohkusiiđ ja ruhtaduvvat guovlo varresvuoda vidnudagás jali HOD:as.

- Sáme nasjonála fáhka- ja addniđværmádagá hæhttuđi ásaduvvat.

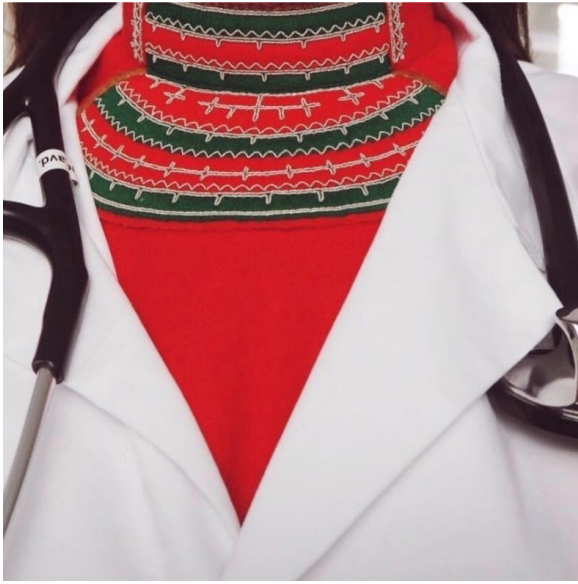

Sáme lijnij sjánje ma Sámediggevieson gahtsahi.

Guollárvanntsá Vestre Jakobselvan.

5.3.5 Sáme varresvuoda juohkusijt álgadit

**Oarjjelsáme varresvuoda-
værmástagá profijllagávvá**
South Central Foundation la
Oarjjelsáme varresvuoda værmádagáv
arvusmahttám váj modælla «Sáme
varresvuoda juogos» álgaduváj. Dát
modælla dilev láhtjá váj sáme varres-
vuohatabargge galggi bessat sáme
pasientaj barggaj vidnudagáj,
suohkanij, háldadusdásij ja filkkarájáj
rastá.

Máhtudagá sáme pasientaj kultuvra, giela ja varresvuoda dile birra li ájnna váj pasientasihkarvuohhta nanniduvvá ja váj fállá nav buorre varresvuoda dievnastusájt gá ber vejulasj sáme álmugij. Hæhttu plánav dahkat váj nanni dáv máhtudagáv varresvuoda suorgen ájge nalluj. Ájnas la aj ávkástallat máhtudagáv mij juo gávnnu sáme varresvuoda barggij gaskan. Sijá máhtudagá sáme giela, kultuvra ja varresvuoda birra li viek mávsulattja, ja máhtá aneduvvat váj sáme pasientajt bærrájgæhttjá. Danen bierriji suohkana ja varresvuoda vidnudagá sáme álmugijn dájmalattjat sáme barggijt áttjudit.

Uddni sáme dáktára, skihppijsujttára ja fisioterapevta láchki moatten sajen. Duodden gávnnuji dáttja varresvuoda bargge gudi li sáme vidjurijda oahpásmuvvam. Uddni dássju nágin gallegasj suohkana ja varresvuoda vidnudagá dájmalattjat dáv máhtudagáv áhtsi. Ja nágin gallegattja ma sáme barggij tjehpudagájt ávkástalli njuolgga sáme pasientaj vuoksjuj.

Oajvvadip álgadit sáme varresvuoda juohkusijt gánná varresvuoda bargge gejn li máhtudagá sáme giela ja kultuvra birra, aktan barggi juohkusin manna l sierralágásj ávdásvásstádus sáme pasientajt váraida válldet. Návti uddni barggá báhtariddje-varresvuoda juohkusijn ja fágajgasskasajs pasientajuohkusijn.

Sáme varresvuoda juohkusa galggi fágajgasskasasj juogos manna li moatte lágásj virge degu dáktár, skihppijsujttár, fisioterapevta, varresvuoda skihppijsujttár sáme giella ja kulturamáhtudagájn. Dá galggi suohkan-, filkka-, rijkka- ja háldadusdásij rájáj rastá barggat.

Ájnnaamos oasse dán vuoges organisierit dievnastusájt ájnne pasientajda la jut ávdásvásstádus sáme pasientaj ávdás dájda juohkusijda biejaduvvá. Ulmme la

varresvuoda juohkusa li sebrudahtedum oasse udnásj varresvuoda dievnastusás. Varresvuoda bargge máhtti álget sierra virgijda jali lijjgevirgijda suohkanijn ja varresvuoda vidnudagájn ma li sáme varresvuoda juohkusijda tjanádum.

Sáme varresvuoda juohkusij organisierim hiehpá aj Nasjonála varresvuoda- ja skihppijviessopládnaj 2020–2023 gánná ráddidus ájggu ásadit 19 varresvuoda sæbrástallama suohkanij ja skihppijviesoj gaskan varresvuoda vidnudagáj guovloj milta. Varresvuoda sæbrástallamijn æjvvali varresvuoda vidnudagáj, suohkanij, fásstadáktárij ja addnij ávdástiddje dajna ulmijn jut aktan gávnna bájkálasj tjoavddusij. Niellja pasiaenntajuohkusa galggi vuoroduvvat: Sij gejn li alvos psykalasj vájve ja gárevselga gássjelisvuoda, vuorrasa, máná ja nuora, ja sij gejn li moadda kronihkalasj vájve. Dákkir varresvuoda sæbrástallamijn sjaddá aj luondulasj dættodit avtaárvvusasj varresvuoda dievnastusájt ja buorre pasiaenntagiehtadallamav sáme álmuga gáktuj dievnastusdásij rastá.

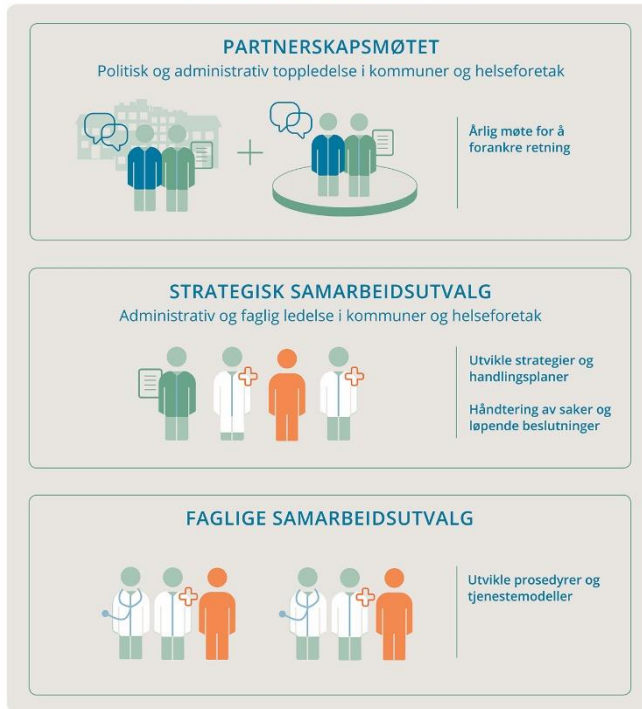
Sáme varresvuoda juohkusijn galggá stuoves ruhtadibme.

Vejulasj dahkamusá sáme varresvuoda juohkusijda:

- Pasientajt ja lagámusájt fágajgasskasattjat klinihkalasj tjuovvolit suohkanijn ja varresvuoda vidnudagájn
- Pasientajt vuosedit ja koordinerit suohkanij ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusáj gaskan
- Pasientajt ja lagámusájt viehkedit telefávná ja nehta baktu
- Varresvuoda barggijt bagádallat
- Suohkanij ja varresvuoda vidnudagájt bagádallat
- Diehtujuohkem já máhttogaskostibme
- Barggijt áttjudit

ARBEIDSDELING I HELSEFELLESKAP

Brukere og fastleger deltar på alle nivå

Oasse Nasjonála varresvuoda- ja skihppijviessoplánas 2020–2023.

Aktisasj barggon guoskavasj varresvuoda vidnudagá ja suohkanij gaskan de birri:

- Ásaduvvat sáme varresvuoda juohkusav oarjjel- ja julevsáme guovlon
- Ásaduvvat sáme varresvuoda juohkusav stádajn degu Áltá, Rámssá, Bådåddjo ja Oslo.

6. Låhpadibme

Tjátjega/gábmaga.

Duodje/snjissjkom.

*«Gábmagij dagi ij gåsik besa.»
(Harald Gaski, 2004)*

*Prosjæktajuogos sihtá dáv dokumentav låhpadit degu dát báhkovájas
giehttu, ij la álkke bierggit jus ælla máhtudagá.*

7. Referánsa

Bals, M., A.L, Skre, I., & Kvernmo, S. (2010). Internalization symptoms, perceived discrimination, and ethnic identity in indigenous Sami and non- Sami youth in Arctic Norway. *Ethnicity & Health*, 15 (2), 165-179.

Bals, M., Turi, A L., Skre, I., Kvernmo, S. (2011). The relationship between internalizing and externalizing symptoms and cultural resilience factors in indigenous Sami youth from Arctic Norway. *Internationale Journal of Circumpolar Health*, 70(1), 37-45.

Bals, M., Turi, A. L., Skre, I., & Kvernmo, S. (2011). Self- reported internalization symptoms and family factors in indigenous Sami and non- Sami adolescents in North Norway. *Journal of Adolescence*, 34(4), 759-766.

Broderstad, A. R., Melhus, M., Brustad, M., & Lund, E. (2011). Iron stores in relation to dietary patterns in a multiethnic population: the SAMINOR study. *Public Health Nutrition*, 14(6), 1039-1046. doi:10.1017/S1368980010003289

Broderstad, A. R., Hansen, S., Melhus, M., & Broderstad, A. R. (2019). The second clinical survey of the population-based study on health and living conditions in regions with Sami and Norwegian populations - the SAMINOR 2 Clinical Survey: Performing indigenous health research in a multiethnic landscape. *Scand J Public Health*, 1403494819845574-1403494819845574. doi:10.1177/1403494819845574

Brzozowski Jodi-Anne T-BAaJS. Victimization and offending among the Aboriginal population in Canada. In: Canada JS, editor.: Canadian centre for Justice Statistics; 2006.

Curtis T, Larsen FB, Helweg-Larsen K, Bjerregaard P. Violence, sexual abuse and health in Greenland. *Int J Circumpolar Health*. 2002;61(2):110-22.

Daerga (2017). *Att leva i två världar- helsoaspektet blant renskötande samer*. Umeå Universitetet

Dunfjeld, G. & Møllersen, S. (2010). *Samisk psykisk helsevern*: 203

Eckhoff, C., Sørvoid, MT., & Kvernmo, S. (2019). Adolescent self-harm and suicidal behavior and young adult outcomes in indigenous and non-indigenous people. *European Child and Adolescent Psychiatry* s. 1-11, Sep 18. doi: 10.1007/s00787-019-01406-5. [Epub ahead of print]. PMID:31535214

Eliassen, B.-M., Braaten, T., Melhus, M., Hansen, K.L., & Broderstad, A.R.(2012)Acculturation and self- rated health among Artic indigenous peoples: a population- based cross- sectional study. *BMC Public Health*, 12, 948.

Eliassen, B.-M., Graff-Iversen, S., Melhus, M., Løchen, M.-L., & Broderstad, A. R. (2014). Ethnic difference in the prevalence of angina pectoris in Sami and non-Sami populations: the SAMINOR study. *International Journal of Circumpolar Health*, 73(1). doi:10.3402/ijch.v73.21310

Eriksen AMA. "Breaking the silence" : interpersonal violence and health among Sami and non-Sami - a population-based study in Mid- and Northern Norway. Tromsø: UiT The Arctic University of Tromsø, Faculty of Health Sciences, Department of Community Medicine; 2017.

Eriksen AMA, Hansen KL, Javo C, Schei B. Emotional, physical and sexual violence among Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. *Scandinavian journal of public health*. 2015;43(6):588-96.

Eriksen, A. M. A., Hansen, K. L., Javo, C., & Schei, B. (2015). Emotional, physical and sexual violence among Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. *Scand J Public Health*, 43(6), 588-596. doi:10.1177/1403494815585936

Gaski (2004). Tiden er et skip som ikke kaster anker. Samiske ordtak

Haldorsen, T. & Tynes, T. (2005). Cancer in the Sami population of North Norway, 1970-1997

Hansen, K. L., & Sorlie, T. (2012). Ethnic discrimination and psychological distress: a study of Sami and non-Sami populations in Norway. *Transcult Psychiatry*, 49(1), 26-50. doi:10.1177/1363461511433944

Helsedirektoratet. (2017). *Nasjonal faglig retningslinje om demens*. Retrieved from <https://helsedirektoratet.no/retningslinjer/nasjonal-faglig-retningslinje-om-demens>

Varresvuohta Nuortta (2019). «*Helsetjenester for eldre*» Plan for samhandling mellom Varresvuohta Nuortta og kommunehelsetjenesten

Kalstad (2016). Overordnet organisering av spesialisthelsetjenestene til den samiske befolkningen i Norge

Kvernmo, S. (2014). Tiden er et skip som ikke kaster anker. *Utposten*, (6).

Kvernmo, S, & Heyerdahl, S. (1998). Influence of ethnic factors on behavior problems in indigenous Sami and majority Norwegian adolescents. *Journal of the American Academy og Child and Adolescent Psychiatry*, 37(7), 743-751.

Kvernmo, S, & Heyerdahl, S. (2003). Acculturation strategies and ethnic identity as predictors of behavior problems in arctic minority adolescents. *Journal of the American Academy og Child and Adolescent Psychiatry*, 42(1), 57-65.

Kvernmo, S, & Heyerdahl, S. (2004). Ethnic Identity and Acculturation Attitudes among indigenous Norwegian Sami and Ethnocultural Kven Adolescents. *Journal of Adolescent Research*, 19(5), 512-532.

Meld. St. 11. Nasjonála varresvuoda- ja skihppijviessopládna(2016-2019).

Mikton, C. R., Butchart, A., Dahlberg, L L., & Krug, E. G. (2016). Global Status Report on Violence Prevention 2014. *American Journal of Preventive Medicine*, 50 (5), 652-659.

Myklevoll, K., & Norge Sosial- og, h. (1995). *Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning i Norge*(Vol. NOU 1995:6).

Møllersen, Stordahl, Tørres, & Eira-Åhrèn, (2016). Reindriftas hverdag – interne og eksterne faktorer som kan påvirke psykisk helse. Delrapport 1, SÁNAM-NRL.

Naseribafrouei, A., Eliassen, B.-M., Melhus, M., Svartberg, J., & Broderstad, A. R. (2018). Prevalence of pre-diabetes and type 2 diabetes mellitus among Sami and non-Sami men and women in Northern Norway - The SAMINOR 2 Clinical Survey. *International Journal of Circumpolar Health*, 77(1).
doi:10.1080/22423982.2018.1463786

Naseribafrouei, A., Eliassen, B. M., Melhus, M., Svartberg, J., & Broderstad, A. R. (2019). Estimated 8-year cumulative incidence of diabetes mellitus among Sami and non-Sami inhabitants of Northern Norway- The SAMINOR Study.

NOU 18. Hjertespråket (2016).

Nystad, T., Melhus, M., Brustad, M., & Lund, E. (2010). Ethnic differences in the prevalence of general and central obesity among the Sami and Norwegian

populations: The SAMINOR study. *Scand J Public Health*, 38(1), 17-24.
doi:10.1177/1403494809354791

Nystad, T., Melhus, M., & Lund, E. (2006). The monolingual Sami population is less satisfied with the primary health care. *Samisktalende er mindre fornøyd med legetjenestene*, 126(6).

Pedersen C, Bjerregaard, P. Det svære ungdomsliv. Unges Trivsel i Grønland 2011- en undersøgelse blandt de ældste folkeskoleelever. København: Syddansk Universitet. Statens Institut for Folkesundhed; 2013. Report No.: 1601-7765.

Regjeringens demensplan (2020)

Reigstad, B. & Kvernmo, S. (2017). Concurrent adversities and suicide attempts among Sami and non-Sami adolescents: the Norwegian Arctic Adolescent Study (NAAHS). *Nord J Psychiatry*. 2017 Aug;71(6):425-432. doi: 10.1080/08039488.2017.1315175. Epub 2017 May 9.

Silviken, A., Haldorsen, T. & Kvernmo, S. (2006). Suicide among Indigenous Sami in Arctic Norway, 1970-1998. *European Journal of Epidemiology* 21:707-713

Silviken, A. & Kvernmo, S. (2007). Suicide attempts among indigenous Sami adolescents and majority peers in Arctic Norway: Prevalence and associated risk factors. *Journal of Adolescence* 30 (4): 613-626

Silviken A (2011). " Reindriftpå helseløs" - Arbeidsrelatert stress i reindriftnæringen i lys av Mark Williams modell "Cry of pain". *Suicidologi* 3: 10-14

Spein, A. R., Sexton, H., & Kvernmo, S. (2007). Substance use in young indigenous sami: and ethnocultural and longitudinal perspective. *Substance Use & misuse*, 42(9), 1379-1400.

Stoor P (2016). Plan för suicidprevention bland samer i Norge, Sverige och Finland. SÁNAM.

<https://Finnmárko.skihppijviesso.no/Documents/SÁNAM/Plan%20för%20suicidprevention%20bland%20samer%20i%20norge%20sverige%20och%20finland.pdf>

Sønstebø, A. (2018) Samisk statistikk. Oslo: Statisk sentralbyrå

Sønstebø, A. (2019) Samiske tall forteller 12

Sørli K., & Broderstad, A.R (2011) Flytting til byer fra distriktsområder med samisk bosetning. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning.

[https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(16\)00345-7/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(16)00345-7/fulltext)

Thoresen S, Hjemdal OK. Vold og voldtekt i Norge: en nasjonal forekomststudie av vold i et livsløpsperspektiv. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress; 2014.

8. Tjuovos 1: Sáme klinihka visjávnná ja ávdđánahttemdájma

Sáme klinihka formálatjtat ásaduváj avtajienalassj stivrramærrádusá baktu Finnmarko skihppijvieso stivran vuoratjismáno 29. biejeve 2019. Tjuovvusav la Sáme klinihka klinihkkaojvve Amund Peder Teigmo tjállám 2019 basádismánon.

Finnmarko skihppijviesso HF la Varresvuohta Nuortta RHF dahkamusdokumenta baktu oadtjum ávdásvástádusáv dievnnut sijájt gudi varresvuoda vidnudagá doajmmaguovlon árru. Dahkamussaj gullu aj ávdásvástádus Sáme Nasjonála Máhtudakguovdátja Psykalassj varresvuoda suoddjima ja gárevselga (SÁNAM/SANKS) ávdás manna la nasjonála ávdásvástádus dutkama, ávdđánahttema ja máhtudaklápptima ávdás psykalassj varresvuoda suoddjima ja gárevselgaj ávdás sáme álm mugij. Nasjonála ávdásvástádus merkaj aj klinihka giehtadallam pasientaj Finnmarko álggolin. Varresvuohta Nuortta RHF badjásassj strategidjajn ja aktissaj barggosjiehtadusán Varresvuohta Nuortta RHF ja Sámedikke gaskan li mærrádusá jut nasjonála doajmma luluj sjaddat ájnas ja dárbulassj vuorodibme gá galggá sáme álm mugij avtaárvvussaj varresvuoda dievnastusájt fállat. Danen sidáj Finnmarko skihppijvieso háldadusdirekterra sáme varresvuoda dievnastusájt organisassjávnnán lággjit váj várajda válldá avtaárvvussaj varresvuoda dievnastusájt sáme álm mugij. Sáme klinihka álgadibme dássta tjuovvu.

Ulmme

Ulmme lij tjielgadi sáme varresvuoda dievnastusáj organisierimav Finnmarko skihppijvieson. Dán klinihkan li oase dievnastusájs somatihkan, psykalassj varresvuoda suodjalimen ja gárevselga, dálkkumdievnastus ja Sáme Nasjonála Máhtudakguovdásj Psykalassj varresvuoda suoddjim ja gárevselga (SÁNAM/SANKS). SÁNAM:in la nasjonála ávdásvástádus dahkamusájs ma gulluji dutkamij, ávdđánahttemij ja máhtudaklápptimij psykalassj varresvuoda suodjalime ja gárevselga sáme álm mugij Vuonan.

Sáme klinihka ásadibme tjielgat ávdásvástádusáv sáme varresvuoda dievnastusáj ávdás Finnmarko skihppijvieson, ja jut dájma degu somatihkka/sierratjehppedáktárguovdásj ja psykalassj varresvuoda suoddjim ja gárevselga, DPS Midt-Finnmark/SÁNAM, dálkkumdievnastus ja oahppam ja biergginguovdásj LMS) ádá klinihkaj gulluji.

Sámegiellak pasientajn sáme giellaháldadim guovlon la lágaj milta riektá ietjasa giellav adnet gá li dahkamuhá sierratjehppevarresvuoda dievnastusájn, ja nuorttasámegiella dálkkumdievnastus la dálla Sáme klinihkaj biejadum. Dát dievnastus la sajenis ja gájka Varresvuohta Nuorta varresvuoda vidnudagá bessu dav adnet gá la dárbbu dálkkut nuorttasámegiella ja dárogiella gaskan. Sáme dálkå li sajenis video baktu kl. 08.00–22.00 juohkka biejeve. Pasienta ja fássta dáktåra máhtti dálkåv diŋgut navti váj mierkkiji kjernejournalan jali jut dálkkumdárbbu journalan diededuvvá.

Visjávnná

Sáme klinihka visjávnná la ávdđánahttet ja sihkarasstet avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt somatihkan, psykalasj varresvuoda ja báddnumvuoda hárráj sámé álm mugij.

- Klinihkan la sierralágásj máhtudahka sámegiellan ja kultuvran. Ij aktan Nuorttarijkajn dáv fála ja navti la klinihkka mávsulasj sihke nasjonála ja rijkajgasskasasj dásen.
- Klinihkka áđá vuohkáj ájadallá gá somatihkka ja psykalasj varresvuoda suoddjim ja gárevselga tjoahkkiduvvi avtan klinihkan.

Namma dættot klinihkka sierraláhkáj sámé varresvuoda dievnastusájt vuorot, sæm mi báttá gá dát la fáaldahka álles álm mugij.

Dájma guovlo, lánda ja rijkajgasskasasj dásen

Sáme klinihkka ávdđánahteduvvá sámij, sámegiellaj, sierraláhkáj sámé pasientajda, valla aj vuona varresvuohtaj ja rijkajgasskasattjat. Álggoálm mukaktijvuodan rijkajgasskasattjat la sámé varresvuoda dievnastusájt ávdđanibme ja Sáme klinihkka állu sierralágásj. Uddni juo li miján aktisasj barggosjiehtadusá ráddnásuohkanij Suoman ja Svierigin mij guosská máhtudakjuohkemij ja pasientaj giehtadallamij psykiatrijjan ja báddnumvuodan. Barggap rijkkarájáj rastá aj geriatridjajn.

Viehka ájnas la jut klinihkka oadtju ævtojt ma merkahi dát barggo máhtá joarkket.

Sáme klinihkka galggá ávdemusán liehket mij guosská varresvuoda dievnastusájt fállat sámé premissaj ja dárboj milta, sámegiellaj. Klinihkka sierratjehpudahka kulturhiebadum varresvuoda dievnastusájt gáktuj agev ávdđán biejaduvvá guovlo, lánda ja rijkajgasskasasj dásen.

Sáme vijddát árru ja klinihkka galggá gáhttit jut gájka oadtju avtaárvvusasj dievnastusájt tjehepes barggijs.

Vájku Sáme klinihkka la avta dæhkko vuolláj tjoahkkidum de klinihkka dievnastusájt fállá máttijn sajijn barggij gudi ælla bájkijda tjanádum.

Sáme klinihkka ij la dæssju viesso Gárásjágán – dat la klinihkka sierratjehpudagájn sámegiela ja kultuvra gáktuj mav jávsá medisijnalasj guhkestjuovvolime baktu. Gávnnuji aj kontávra máttijn sajijn lándan.

Avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusá

Klinihkan la sierralágásj ávdásvástádus fállat ja ávdđánahttet avtaárvvusasj sierratjehppevarresvuoda dievnastusájt sámé álm mugij. Klinihkan galggi liehket integreridum dievnastusá somatihkan, gárevselga ja psykalasj varresvuoda . Duodden galggi klinihkan nasjonála máhtudakdievnastusá, oahppam- ja bierrgimdievnastusá,

geriatriiddja ja dálkkumdievnastus. Klinihkan li sierralágásj máhtudagá kulturhiebadum varresvuoda dievnastusáj gáktuj.

Dálkkumdievnastus - ævto

Jagen 2020 galggá dálkkumdievnastus sierraláhkáj vuoroduvvat. Galggá sjaddat viehka álkkep áttjudit dálkáv jus la dárogielak bargge guhti i sámegiela anov. Dát danen gá galggi buktet dågálasj varresvuoda dievnastusáv fállat.

Dálkkumdievnastus hæhttu oadtjot rudájt váj nahká edna medisijnalasj guhkestjuovvolimev fállat. Medisijnalasj guhkestjuovvolibme la viehka álov anon ássudagán SÁNAM Sáme klinihkan gánná moadda pasientajt video baktu tjuovvoli.

Dálkkumdievnastus la dálla Sáme klinihka vuolen, valla dav bierru aj jáhtet klinihka dæhkko vuolláj váj sjaddá fáhkabirás ja váj nanni sámegiela anov – sierraláhkáj medisijna terminologijjav. Dille l látjedum váj bæssá dálkáv video baktu adnet, ja uddni juo bessi sámegiela dálkáv ietjasa dievnastusájt fállat guhkestjuovvolime baktu lándav miehtáj. Vuojnnet dálkkumdievnastus ilá binnáv aneduvvá, dat soajttá bohtá dassta gáktu dálkkumdievnastus la organisieridum.

Dájma: IKT-vædtsak DIPS Arena hiebaduvvá váj sjaddá álkkep dálkáv diŋŋgut ja váj bæssá anov evaluerit stivrrimdáhtávædtsaga *Helse Nords Ledelsesinformasjonssystem (HN LIS)* baktu.

Budsjæhtta/ruhtadibme

IKT/DIPS Arena ja *Helse Nords Ledelsesinformasjonssystem* vuordeduvvá tjadáduvvam vidnudakdásen oajvvadusá milta.

Budsjæhtta/ruhtadibme dálkkumdievnastusá ævto

- Báلكká birrusij	500 000, – jahkáj
- Sosiála gálo birrusij	130 000, – (70 000, – KLP ja 60 000,- loahperudá)
- Doajmmagálo	<u>70 000, – (vædtsaga, mano jnv.)</u>
<u>Tjoahkkáj</u>	<u>700 000, –</u>

Giella- ja járggálimdievnastus

Álmmuk vuorddá diedojt sámegiellaj Sáme klinihkas. Uddni gielladievnastusá oasteduvvi.

Gielladievnastusáj ruhtadimev hæhttu sisi biedjat váj nahkap gielladárbov állidit.

Budsjæhtta/ruhtadibme giella- ja járggálimdievnastus

- Báلكká birrusij	500 000,- jahkáj
-------------------	------------------

- Sosiála gálo birrusij	130 000,- (70 000,- KLP ja 60 000,- loahperudá)
- Doajmmagálo	<u>70 000,- (vædtsaga, mano jnv.)</u>
Tjoahkkáj	<u>700 000,-</u>

Mánájdáktárvirgge

Mánájdáktárvirgevd ásadit tjuovvu ávdeþ guoradallambargoj milta:

- Referáhtta tjáhkanimes (HNFS241017).
- Guoradallam sáme varresvuoda párkka (Utredning og anbefalinger om innhold og organisering av spesialisthelsetjenestetilbudet i Sámi dearvvašvuoda siida – Samisk helsepark, Kvernmo).
- Ávddánahttem mánájássudahka. (Stivrratjáhkanibme Finnmárko skihppijvieson ássje 47.2015.) Sáme­gielak mánájdáktár luluj állidit sierraláhkáj sáme­gielak mánáj dárbojt pediatrijjan, valla aj aktisasj barggon SÁNAM:ajn.

Klinihkka galggá ávkástallat máhtudagájt profesjavnáj rastá. Guoskavasj dáktára máhtudagá ultrajiena, allergologiddja ja ráhtjastimássij bohtá ávkken gájka mánájda Finnmárko skihppijvieso guovlon.

Budsjehtta/ruhtadibmem mánájdáktárvirgge

- Báلكká birrusij	1 200 000,- jahkáj
- Sosiála gálo birrusij	240 000,-
- Doajmmagálo	<u>70 000,- (vædtsaga, mano jnv.)</u>
Tjoahkkáj	<u>1 510 000,-</u>

Vásáduskonsulænnta – oahpestiddje

Mañemus jagijt la læhkám edna fokus ja berustibme almma addnijoassálasstemij suohkan- ja sierratjehppevarresvuoda dievnastusán. Ienemus vidnudagájn Vuonan la dálla virggáj biejaduvvam akta jali moadda vásáduskonsulenta stuoves virgijn.

Addnijoassálasstem galggá sajenis lágaj milta ja danen hæhttu sierratjehppevarresvuoda dievnastus addnij vásádusájt vuorkkit, buorre giehtadallamav fállat ja buoredit ja ávddánahttet dahkamusájt ma dálátjij ælla dágålasj láhkáj váraja váldedum addnij/lagámusáj gáktuj.

Uddni gávnnuji moadda vásáduskonsulenta geþ dárogielak pasienta ja lagámusá bessi guládallat Vuonan. Finnmárko skihppijviesso vas la vehi sierralágásj gá dáppe ij la vásáduskonsulænnta stuoves virgen. Luluj viehka ájnas jut sáme­gielak pasientajn ja lagámusájn la «sahte ulmusj» geþna bessi rádádallat.

Uddni la Sáme klinihkan ájnna oahpestiddje/vásáduskonsulænnta gut sáme­gielav buktá. Viehka ájnas la jut aj sáme pasienta ja lagámusá bessi viehkevd oadtjot «sahte ulmutjis» ja

jut Sáme klinihkan la almma addnijoassálasstem. Sáme klinihkas sjaddap oajvvadit jut Finnmárko skihppijviesso áhtsá Varresvuohta Nuortta RHF (gudi sáme sierratjiehppevarresvuoda dievnastusá ávdås vásstedi) rudájt virggáj biedjat sáme oahpestiddjev/vásáduskonsulentav stuoves 100 % virgen. Ávtjtjip Varresvuohta Nuortta RHF jut áhtsámusáv dáhkkidi.

Budsjæhtta/ruhtadibme vásáduskonsulænnta - oahpestiddje

- Báلكká birrusij	500 000,- jahkáj
- Sosiála gálo birrusij	130 000,- (70 000,- KLP ja 60 000,- loahperudá)
- Doajmmagálo	<u>70 000,- (vædtsaga, mano inv.)</u>
<u>Tjoahkkáj</u>	<u>700 000,-</u>

Sáme geriatriiddja juogos

Juogos galggá virggáj biejaduvvat 2020 nalluj. Juohkusin galggá 100 % geriatar (ávdep gájjkkásasj praktihkkár tjiehppe gænna lij geriatriiddja virgge la dálla klinihkkaojvven álggám), 100 % geriatriiddja skihppijsujttár, nevropsykolávvggá oassevirgen (juo virggáj biejadum SÁNAM:an), 100 % ergoterapevta, 100 % fysioterapevta ja logopeda oassevirgen. Álles juogos galggá jádon ja álles dájman 2020 tjavtja rájes. Juogos galggá nasjonála dásen barggat ja gábtjtjåt sáme suohkanijt (sáme giellaháldadimguovlov) ja ietjá suohkanijt sáme álm mugijn – sihke jáhtte dájma ja telematihka baktu, valla aj navti váj bæssá iesj boahtet Sáme Klinihkkaj gá dat la vuogas. Ulmme l aj dán juohkusin galggá nasjonála máhtudakdoajmma.

Budsjæhtta/ruhtadibme

E gávnnu testa ma li dágálettja sáme pasientaj hárráj. Danen hæhttjui geriatriiddja juogos adnet kr 60 000, – járggálettjat NORKOG-testbatterijav (dát testbatteridja la nasjonála standard). Vuordeduvvi edna giellagálo tjanádum járggálibmáj, validierimij ja dálkkumij. Geriatriiddja juohkusa dájma gulluji muhtem mudduj aj «Dálkkumdievnastus - ævto» ja «Giella- ja járggálimdievnastus» dájmajda.

Nasjonála máhtudakdievnastusá - DjÁ (FoU)

Klinihkan la juo nasjonála máhtudakfunksjávnná. Nasjonála máhtudakdievnastusá galggi sihkarasstet nasjonála máhtudaktsieggimav ja máhtudakjuohkemav ietjas mierredum fáhkasuorgen, ja dájmalattjat viehkedit máhtudaktsieggimij ja bagádallamij dán fáhkasuorgen, ietjá dievnastus fáldiddijda, addnijda, lagámusájda ja álm mugij ietján.

Ulmme la máhtudakdievnastussaj galggá aj geriatriiddja gullut.

§ 4-6 Nasjonála máhtudakdievnastusáj dahkamusá

Nasjonála máhtudakdievnastusá galggi tjuovvovasj dahkamusájt tjoavddet ietjasa suorgen:

- Máhtudagáv tsieggit ja gaskostit
- Giehtadallambáhtusijt gáhttit ja gaskostit
- Oassálasstet dutkamij ja dutkijværmádagáj ásadibmáj
- Doarjjot guoskavasj áhpadimev
- Bærrálgæhttjat jut bagádallá, máhtudagájt gaskos varresvuoda- ja huksodievnastussaj, ietjá dievnastusfáladiddjijda ja addnijda
- Jáhtuj biedjat dájmajt váj gájka bessi avtaárvvusattjat adnet nasjonála máhtudakdievnastusájt
- Doarjjot nasjonála njuolgadusáj ja máhttovuododum praksisa sajáduhttemij
- Fágalsj referánsajuohkusijt ásadit
- Jahkásattjat rapportierit departemænnatj jali dan orgádnaj mav departemænnta mierret

Vijdedum ja nannidum DjÅ avtadahka – aktisasj somatihkkaj, báddnumij ja psykijatriddjaj

SÁNAM:a udnásj DjÅ-avtadahka bierru viehka ednagit nanniduvvat – sihke dutkij ja viehkeberggij. Sáme varresvuoda dievnastusán vádnuni edna dokumentierim. Vuona njuolgadusá ma tjerdalasjuvoda registrierimav hieredi la dahkam váj tállamateriála vádnuni – mij vas luluj ávkken gå galggá varresvuoda dievnastusájt mierredit ja plánit. Miján la ráhtto dákkir dokumentasjávnav áttjudit sadjásis.

Avtadahka beras luluj aktisasj gájka fáhkasuorgijda – dat merkaj somatihkka aj bierru fáron. Sæmme bále bierru DjÅ-fándav lasedit.

Mij guosská vásádusgaskostibmáj ja studentaj áhpadibmáj, de la ulmme jut aj somahtalasj doajmma Sierratjehppedáktár guovdátjis sebrudahteduvvá Campus Finnmárkkuj. Dát la viek buoragit doajmmam SÁNAM:aj.

Dájma:

Dárbaj ienep rudájt váj bæssá:

- DjÅ-avtadahkaj bierru aj Sáme klinihkka somahtalasj oasse gullut
- DjÅ nanniduvvá ienep barggij
- DjÅ-foannda laseduvvá váj dáppe gávnnuji rudá somahtalasj dutkamij aj
- Sierratjehppedáktár guovdátja medisijnstudentaj áhpadibme tjanáduvvá Campus Finnmárkkuj

- Báلكká birrusij	500 000,- jahkáj
- Sosiála gálo birrusij	130 000,- (70 000,- KLP ja 60 000,- loahperudá)
- Doajmmagálo	<u>70 000,- (vædtsaga, mano jnv.)</u>
Tjoahkkáj	<u>700 000,-</u>

Dájma tjoahkkájgiesedum

1. DIPS-arienáv hiebadit váj álkkebun sjaddá dállkkumdievnastusájt diŋŋgut (ævto)
2. HN-LIS hiebadit váj evalueri dállkkumdievnastusáj ja giehtadallamjádov (vidnudakdásen)
3. Rudá dállkkumdievnastussaj váj sjaddi medisijnalasj guhkástjuovvolime stuorra buvtadiddjen (ævto)
4. Dállkkumdievnastusáv fusalattjat jáhtet Hammerfestas Gárásjåhkåj sæmme dæhkko vuolláj gá Sáme klinihkka (ævto)
5. Dállkkumdievnastus ávdđánahteduvvá váj dasi gulluji aj giella- ja járggálimdievnastusá (ævto)
6. Mánájdåktårav åttjudit (virgge)
7. Vásáduskonsulentav/oahpestiddjev virggáj biedjat (virgge)
8. Sáme geriatriiddja juogos (gehtja dállkkå ja giella)
9. DjÅ (ævto)